

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

248666

248666

I G N O T U S

EGY ÉV
TÖRTÉNELEM

JEGYZETEK 1914 TAVA-
SZÁTÓL 1915 NYARÁIG

BUDAPEST, 1916. AZ ATHENAEUM
IROD. ÉS NYOMDAI R. T. KIADÁSA

ÁRA 3 KORONA

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

IGNOTUS

EGY ÉV TÖRTÉNELEM

JEGYZETEK

1914 TAVASZÁTÓL 1915 NYARÁIG

BUDAPEST

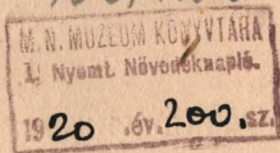
AZ ATHENAEUM IRODALMI ÉS NYOMDAI R.-T. KIADÁSA

1916

248666

~~103.423~~

Az itt következő jegyzetek szerzője, mint elmélkedő cikkíró, végigkrónikázta a háborút a Világban, a Nyugatban s a Magyar Hir= lapban, s e cikkeiből válogatta össze e könyv= ben egyelőre az első hadi esztendő termé= séből a sorokat, melyeket vagy jellemzőeknek érez azon napokra, vagy további napokra is igazaknak. A tulajdonképpeni háborus kró= nikáknak elébe bocsát néhányat az előző hetekről, amiken, most visszanézően, már meg= látni a nagy világzivatar elővillanását s me= lyekben mintha egy és más nem rosszul lett volna előre meglátva. Hogy megérték=e e sorok az ujságból a könyvbe való átmen= tetést s érdemes=e folytatásuknak következnie, azt sokkal nagyobb problémákkal együtt nyíl= ván csak a háboru vége fogja eldönteni.

Budapesten, 1916 junius havában.

KATONASÁG

1914. május 10.

Jó volna, ha valóra válnék a Lord Roberts álma s az angolok vállalnák az általános védőkötelezettséget. Mert bizonyos, hogy mihamarabb vállalnák, menten fel is lázadnának ellene. Nem tűrnék, hogy a haza védelme két-három kiszakadt esztendő, mulasztást, elmaradást, talán helyrehozhatatlanságot is jelentsen az ember pályafutásában. Ez éppúgy nem jár a véradóval, mint ahogy a pénzadóval nem jár az, hogy az ember egy ujját levágassa. A két-három éves szolgálat, a katonaság külön kaszárnya-élete, az a munkátlan agyondolgozottság, ami ma a katona élete, mind a régi zsoldosseregből maradt s ellenkezik a népsereg gondolatával. A ma hadsereg még ugyanaz, mint a régi zsoldossereg volt, csak zsoldot kap kevesebbet s mindenki köteles kötelének állni. Ez való a kontinens rabszolganepeinek, melyek csak utánózni és mimelni tudják a szabadságot, nem megszerezni és gyakorolni. Komolyan a szabadságot csak az angol veszi — de ez aztán meg is tudja szerezni s meg is tudja

tartani. Az angol népsereg még meg sincs, az angol katonaság zsoldos-katonaság, de máris éppúgy sztrájkba állt, Ulster körül, a munkaadójával, mint a szénmunkások vagy a hajóhordárok. A világnak azért nem esett ki a feneke, Angliát nem borítja el az anarchia, a német császár még nem kötött ki Harwichban, hogy meghódítsa a hármass királyságot — általában az angolok éppoly nyugodtak és egészségesek, mint voltak, mikor először adtak példát a világnak, hogy a királynak is csak egy feje van s a polgárnak is lehet akarata, ha tud akarni. Azt hiszem, a katonai renitencia, melylyel az ulsteri csapatok ejtették zavarba a kormányt, nem rossz étvágygerjesztő voltak a néphadsereghez. Bebizonyosodott, hogy a katonai állás nem jelent megkötöttséget, s nem jelent sem másodrendű állampolgárságot, amibe angol polgár nem nyugszik bele, sem fellebbvalóságot a polgárság felett, amit angol ember el nem tűr. Így mindnyájan is lehetnénk katonák, gondolhatják a jó angolok, az ulsteri rebeliseken legeltetve szemüket. Azt hiszem, lord Robertsnek, ha még egy-két évig bírja, nagy öröme telik majd utolsó esztendeiben.

Sőt azt hiszem, hogy, ha jószemű ember, mind több gyönyörűsége telhetik a mai világban, mely — nem tudom, vették-e észre — mindinkább elkatonásodik. Persze nem úgy, hogy a tisztek nagy urak volnának s az asszonyok csak hadnagyoknak

tartogatnák kegyeiket — ebben inkább feltűnő a visszaesés. Ellenben, egyaránt a nagy fegyverkezésekkel, világszerte felütköznek a katonai konfliktusok s több helyt kiujulnak a polgárság s a katonaság közt való összeütközések. A hároméves szolgálat súlyos gondja a francia köztársaságnak. A védelem fejlesztése zsarnokságba ragadta a jámbor svéd királyt. Ulstertől Zabernen át a Vérmezőig, az éposztól a karrikaturáig megmutatkozik, hogy valahogy valami van a katonasággal. S világos, hogy mi. Az emberek érzik, hogy katonaságra szükség van, s jobban s erősebben, mint valaha. De azt is érzik, hogy sem a katonai szolgálat nyűgét, sem a katonai uralom nyomását nem tudják tovább viselni. Már pedig, a természet bölcs rendje szerint, elviselhetetlenséget az ember olyankor érez, mikor már nem szükség elviselni valamit — mikor az a jobb, ami a szükséget ellátja, de egyben elviselhető, már tulajdonképp megvan, s csak azért nem látjuk meg, mert itt alakult szemünk előtt. A tejfog is akkor inog meg, mikor alatta növésre készen áll már a vasfog. Az emberek nem éreznék türhetetlennek a katonai szolgálatot, ha tudtukon kívül nem tudnák, hogy már meg is van az a néphadsereg, amit az általános védkötelezettség csak ígért, de nem adott meg.

Ez a hadsereg megvan az iskolában, ahol a gyerekek tornáznak. Ez a hadsereg megvan a

gyepen, ahol a fiuk footballoznak, a férfiak crickeznek, a lányok tenniszeznek. Megvan a golfpályán, megvan a lovaglópályákon, megvan az istállókban, a garageokban, a hangárokbán. Megvan a csónakversenyeken, a kerékpár-kirándulásokon s a cserkész-táborokban. Megvan a fegyelemben, melylyel versenyre trainiroznak, megvan a fáradtságban, melyet a dicsőségért vállalnak, megvan a szervezettségben, mely az embereket hosszában s keresztben a legkülömbféle csoportokhoz forrasztja. Ruskin, a próféta reakcionárius, éppoly mélyre nézett, mikor a sportokat szidta, mint amily igaza volt, mikor a gotika eredetiségét megváltotta a renaissance olasz-utánzásától. Erőt pazarolni éppoly erkölcstelenség, mint pénzt. S a sport ilyen erőpazarlás, mert rendeltetés nélkül való erő kifejtés. Ez nem azt jelenti, hogy meg kell szüntetni s az embereknek vissza kell girhesedniök aranyeresékké. De igenis, hogy cél adassék számára s e ma céltalan rengeteg munka beillesztessék a célzatos közmunkába.

A miliciáról, mely Amerikában és Svájcban a katonai szolgálat formája, a katonatudósok lenézően beszélnek, mint másodrendű hadseregről. Ugyane megvetés közben azonban azt magyarázzák (tegnap magyarázta a porosz hadügyminiszter is), hogy a milícia tulajdonképp már meg is van, — a mai hadsereg is miliciás rendszeren épül. Ez sokkal igazabb, mint a porosz generális hiszi. Az a má-

sodik réteg hadsereg, mely minden nagyobb véd-
erőben megvan már s most készülnek megcsinálni
minálunk is, csakugyan nem egyéb, mint tartalé-
kosok hadserege, vagyis milícia. Az aztán úgy az
eredendő, mint az életben továbbfolyó kiképzés
dolga, hogy ez a sereg éppoly jó legyen,
mint az első rétegű, — s viszont tisztára közigaz-
gatási feladat, hogy éppoly fürge mozgathatású
legyen, mint ez. Ámde az nincs sehol megírva,
hogy az eredendő kiképzésnek éppen kaszárnyaiban
kelljen végbemennie s éppen husz-huszonhárom
esztendőskorukban. S az sincs sehol megírva, hogy
e katonás képzettségnek frissentartása megint csak
kaszányaéletben való felfrissítés útján történjék.
Mint ahogy minden téren föllázad a társadalom az
ellen az ostobaság ellen, hogy az iskolában min-
dent tanulnak, csak azt nem, ami az életben kell:
igen hamar képtelenségnek fogják érezni, hogy olyan
mindnyájunkat kötelező munkára, mint a katonai,
nem készülünk szinte első lélekzetünktől fogva.
Röviden: mint ahogy írni-olvasni nem l'art pour
l'art tanul a társadalomban élő ember, hanem hogy
tanulni és közlekedni tudjon vele, úgy fog, attól
fogva, hogy megtanul járni, fordulni, kezével, lábával
s lélekzetével bánni, addig, amíg utolsót lélekzik:
úgy fog minden testi kultúra, ügyesség s fölsze-
reltség, minden iskolai s iskolán kívüli, minden
pihenési s minden versengési mozgás, testgyakorlat

és sport annak szolgálatába állani, hogy minden épkézláb ember — s ebbe beleértem testi mivoltuk természetes birásáig a nőket is — köteles testi erejével, ügyességével s alárendelkezésével is rendelkezésére állani annak a köznek, mely viszont az élet egyéb föltételeivel őnéki áll rendelkezésére. Vasut, gőzhajó: ma is kitünően ellátja a polgári szolgálatot s a polgári forgalomban nincs semmi nyügösség és semmi fennakadás. De mégis úgy van megcsinálva és úgy van megszervezve, hogy bármely napon, sőt órában egy óra alatt hadi eszközzé alakítható s hadiszolgálatba állítható. Nos: ilyennek kell lennie a polgári társadalomnak, ha nem vállal zsoldos-szolgálatot s nem tűr katonazsarnokságot. Minden tanulásának katonai tanulásnak, minden további munkájának s mulatságának katonai továbbképződésnek s frissenmaradásnak kell lennie, s minden polgári szervezetének olyannak, hogy egy óra alatt egy gombfordítással *szolgálatá* legyen átalakítható.

Hogy ez mennyire benne van már a levegőben: a cserkészmozgalom mutatja. Tudnivaló, honnan indult ki: Baden-Powell generális, a lord Roberts pártfele találta ki, egyenesen azzal a szándékkal, hogy katonai foglalkozásban, ügyességben és megszokásban nőjön fel egy új ivadék, mely másképp gondolkozzék majd a katonai szolgálatról, mint a mostani elpuhult s szives örömet vállalja,

ami nélkül a birodalom tönkremehet, az általános hadi kötelezettséget. A számítás nem rossz, — de nyilvánvaló, hogy, mint nem egyszer megesik, a gondos tenyésztő mindjárt gyilkosát is benne neveli az új teremtménynek. Mert a cserkészlet nemcsak a védkötelezettségre való nevelés, hanem a kaszárnya=katonáskodás ellen való is. Aki tizenhat évet töltött katonai tanulásban és fegyelemben, annak nem kell többé sem három, sem két, sem egy esztendő töltenie katonai monomániában s kikapcsolódva a polgári munkából. S viszont aki gyerekéletébe is bele tudta kapcsolni a katonai érdeklődést, tanulást, szolgálatot és gyakorlatot, az nem kapcsolja ki meglett életéből, munkájából és pályájából sem. A jövő nemzedék egész élete és pályafutása, a bölcsőtől a sirig, vagy, mondjuk, a kisdédóvótól a nyugdíjas esztendőig egy katonai tanulás, szolgálat és gyakorlás lesz, csak a kereteket kell mindig készen tartani, amikbe akármikor beleállhasson, és, természetesen, egy kis tábor tisztet, vagyis igazán tisztviselőt kell őrmestertől tábornagyig a mai hadsereg helyett úgy fenn és külön tartania a társadalom ez állandó katonai nevelésben és szervezésben való tartására s a kereteknek mintegy jelzésére, vagyis úgy kell mindazonáltal fenntartania egy kis tábor foglalkozásos katonát, mint ahogy ma is vannak foglalkozásos bírák, ügyészek, miniszteriumi és egyéb igazgatási tisztviselők a polgárabb élet

igazítására s szabályozására s kereteinek frissen tartására. Csak éppen hogy ez a különbség fog megszűnni: a katonaság s a polgárság közt való. A katonai foglalkozás éppúgy egy foglalkozás lesz a többi polgári közt, mint a telekkönyvvvezetés vagy az adminisztratív államtitkárság, s a katonai ügyek úgy az egyes, mint a hatóság számára éppoly polgáriak lesznek, mint ma az iskolaiak vagy az árvaszékiek. Bizonyos, hogy az eljövendő néphadseregben sem a szalutálás, sem a parádélépés, sem — ne ess össze világ — a feltétlen engedelmesség nem lesz olyan fontos, mint a maiban, — s bizonyos, hogy ez elképzelhetetlen a mai katona számára. Még Shakespeare előtt is elképzelhetetlen volt olyan állam, hol a szabók komolyan belebeszélhetnek abba, amit a királyok tesznek. S most mégis így van, s nemcsak az államok nem mentek bele tönkre, de a királyok sem.

RISZTOVÁC

1914. május 15.

Risztovácban, Szerbiában, lepuskáztak minap egy zászlóalja ujoncot, azért a nyavalyásak, szerbbé hódított bolgár létükre, nem akartak hűséget esküdni új zászlajuknak. Egy zászlóalja bolgár . . . és Risztovácban . . . Most illenék alaposnak lenni s

utána járni, jól emlékszem=e, hogy Montesquieu veti fel a kérdést: vajjon ha rajtam állna, hogy egy gomb megnyomására valahol egészen messze, Kinában, tizezer ember felforduljon: volna=e szívem megnyomni ezt a gombot? . . . Montesquieu idejében Kína még messze volt, s a gombokból, amiket megnyomhattak, nem szaladt tovább vasfonál, hogy, ha tetszik, akár százezer embert is fel lehessen vele fordíttatni tizezer mértföldnyi messze. Ma akárhányszor megesik, hogy elnök vagy császár megnyom egy gombot, a villamosság elszalad vele, s dróton vagy most már dróttalan is felrobbantja például az utolsó sziklát, mely a Panamaszorosban a Csendes-tengert az Atlanti-tengertől elválasztotta, vagy vizre ereszti a legnagyobb csatahajót, mely egyszerre tizezer embert tud halálba vinni vagy gyilkossá avatni. Az elnököknek, a császároknak, sőt a minisztereknek s mindenesetre a hadi szállítóknak ma már valóban vannak gombjaik, amiket csak meg kell nyomniok, hogy potyogjanak az emberek Pekingben is, Risztovácbán is. E lehetőség tudata benne van idegeikben s akárhány közülük járt már Pekingben is, Risztovácbán is, és tudja, hogy sem a tizezer kuli nem mese, sem a zászlóalja bolgár, hanem eleven isten teremtsései, hus és vér, vacogó fog és nyilalló ideg, mint bármely király, miniszter vagy hadi szállító. És van szívük megnyomni azt a gombot?

Van. Vagy legalább is : van szívük azt csinálni, amit nagy politikának neveznek. *Most egyelőre vége egy kétéves nagy háborúnak, melynek megvolt az a tehetsége, hogy minden percben világháboru legyen belőle.* Rendre megjelennek a zöld könyvek s a vörös könyvek, s ahány levelük, mindmegannyi gombnak emléke, mit arra szerelt föl a diplomata művészet, hogy százezrek, sőt milliók robbanjanak föl, ha megnyomják. A háboru a szabadság, sőt az emberség nevében indult. Rab népek évszázadok óta nyögnek idegen igában s most összefognak egymással — testvérek a szerencsétlenségben s az elszántságban — hogy ezt az igát lerázzák magukról. Hősi szövetkezésük körül ott áll a művelt világ, a keresztény Európa, hogy felügyeljen a nagy lobogásra, hogy tüze kifelé ne harapodzzék s befelé is csak hevítsen, de ne pusztítson. Így volt ez papiron, — Európa mint művelt és modern keresztény szekundált a viadalnál, ki már tudja, hogy a bolgár vér is vér, az albán ember is ember s érzékletesen el tudja képzelni, hogy igazi és véres halál az, ami egy-egy gomb megnyomásának nyomába kelhet. S meg kell mondani, hogy Európa két szövetségi tábora, amely veszettül intrikált és dolgozott egymás ellen s a Balkán népeivel egyikkel az egyik, másikkal a másik a *maga* háboruját vívatta: annyira egy tudott lenni és egy is volt, mikor annak kellett utját állni, hogy

a balkáni háboru európai háboruvá ne terjedjen szét. Egyszóval: Európa, ha két tábora mégoly fenekedve agyarkodik is egymásra, bebizonyította, hogy tud egy lenni, ha akar, s amikor így össze= tart, akkor meg is tudja tetetni a Balkánon, amit akar. Konstantinápoly előtt meg tudta állítani a bolgárokat, kiknek csak egyet kellett volna lépniök, hogy Bizáncnak urává legyenek, — mert akarta őket megállítani. Az Adriától vissza tudta szorítani a szerbeket, kiknek joguk, okuk és erejük lett volna rá, hogy a partig kijussanak, mert akarta őket visszaszorítani. Tehetetlensége, már ami annak látszott, mikor megkérdezése nélkül tört ki az első balkáni háboru s kedve ellenére tört ki a második: csak képmutatás és komédia. Ha igazán akar valamit, azt meg is tudja csinálni. S mikor az ember végignéz az aljasságon, mely szerint az új balkáni térkép alakult, el kell borzadnia a művelt Európa vérivó gonoszságán.

Mert Risztovác: ez csak egy flagráns példa ezer helyett. Az egész Balkán ma egy Risztovác. A nemzeti, a keresztény, a szabadsági eszme nevében a török járom alól kiszabadult balkáni nemzetek ma mindahány, valamennyi egyszerre aktiv és passziv hőse egy török stilusuan elnyomó, zsarnoki és rabszolgotartó politikának. Sőt a töröknél is rosszabbnak. Mert a török türelmes, vagy legalább is közömbös ur volt, nem zavarta a rabot sem nemzeti=

ségében, sem vallásában, s csak adót szedett tőle, de (kivéve a legutóbbi időket) nem nyomott kezébe fegyvert, hogy még életével is kelljen szolgálnia elnyomóit. De a szerb, aki bolgárt hódít, a görög, aki szerbet, a montenegrói, aki albánt s az albán, aki görögöt: azt kívánja a nyomorulttól, hogy menten szerbbé, göröggé, csernagorccá legyen, s megtagadja fajtáját, melynek megszabadulásáért csak imént vérzett a török szablyáktól. Ahogy a második balkáni háboruban az új szerzemények felosztattak s az új határok megvonattak: mintha sose lett volna a világon az a híres nemzeti eszme, melynek nevében folynak száz esztendő óta a balkáni háborúk. S a rettenetes az, hogy ami arculcsapás odalenn a nemzeti eszmét éri, egyben az emberiségnek s a műveltségnek is meggyötretése. Északi albánok szerb uralom alatt: ez csak kegyetlen igazságtalanság, de mégsem borzalmasabb, mint mikor a patkány kerül a ratler fogára. Ám elképzelni Epirusz művelt kalmárgörögjeit a vérboszus albán vadak igazgatása alatt! Elképzelni a Dobrudsa szabad és komoly bolgárait a román raszták perfidiájának odalökve! Elképzelni Szaloniki szefárdjait az ősi konkurrensök, a görögök boszujának kiszolgáltatva! S elgondolni végre a boldogtalan müzülmánokat, kik, mint az iszapban maradt hal, mikor az árvíz levonult róla, fuldokló tanácstalanságban vergődnek volt rabszolgáik között! Rémitő elképzelni,

mik történhetnek odalenn Dibrától Szalonikig s Drinápolytól Valonáig. S mindezeknek nem kéne történniök, ha Európa nem akarta volna. Teljesen Európának hatalmában volt, hogy az új balkáni országok igazság és emberség szerint alakuljanak s a nemzeti államok határai a népek lakóhatárai szerint szabassanak meg. Mind az érdekek, melyek szerint az entente az egyik, a triplice a másik balkáni országot lökte vagy tartotta, ugyanugy meg volnának őrizve s ugyanugy ellensúlyozhatnák egymást, ha e királyságok nem alakultak volna egyik a másik rovására. Sőt így, mindegyik ország belső ellenséget s nemzetiségi kérdést kapván új szerzeményével, mindegyik gyengébb előőrse annak a triplices vagy ententeos érdeknek, mint volna, ha természetes és megmaradható kialakultságban minden erejét belső kiépülésére vethetné. Még amit a külön olasz és osztrák-magyar érdek egy kicsit mesterségesen erőltetett ki a Balkánon, és mert komolyan akarta, rá tudta szorítani az ententeot, hogy utjába ne álljon: a független Albánia is alakulhatott volna egészségesen, megállhatóan, nem úgy, hogy északon csonka, szerb uralom alá került albánok híján, délen tulterhelt, feleslegesen hozzácsapott görögökkel — s szakasztott ugyanannyit jelentene akár a triplice, akár az entente mérlegén, mint ma. Nem reális érdek, csak pokoli rosszság, — csak régi rossz időkből a diplomáciában meg-

maradt hiperravaszság volt, amivel Európa megengedte vagy előidézte, hogy a felszabaduló rab-szolgák telhetetlensége rajzolja meg az új balkáni térképet, s a török atrocitások helyett most román, bolgár, szerb, görög, albán és csernagorc atrocitások legyenek, s a török uralom tarthatatlansága helyében most a román, bolgár, szerb, görög, albán és csernagorc tarthatatlanság legyen odalenn továbbra is a zavaros, amiben ki tudja, nem lehet-e halászni. Micsoda szégyene a kulturának, a huszadik századnak, a kereszténységnek, hogy a kultúra, a békesség s az emberség nevében kell visszasirni a műzülmán uralmat, mely aránylag még állandóságot s kiszámíthatóságot jelentett a kavargáshoz képest, *mely, úgy látszik, hun- és tatárjárásos idők borzalmait fogja felujítani az Adriától a Fekete-tengerig!*

S ekkor összeül a magas delegáció s csinál magas politikát. S feláll a nagyméltóságu miniszter s tart nagyméltóságu expozékat. A delegátusok mintha nyársat nyeltek volna — még az osztályfőnök ur is olyan fenséggel beszél, mintha csak szórakozottságból nem teremtett volna nyolc nap alatt új földtekét. S ezalatt Risztovácsban ropognak a puskák s egy zászlóalja bolgár legény harap a fűbe, az entente nagyobb dicsőségére. S Epiruszban villognak a kardok s vagyonok és műveltségek véreznek el a triplice nagyobb dicsőségére. *Ami*

problémája volt a Balkánnak : két vértengeres háboru után még vadabbul, még veszedelmesebben, még kiszámíthatatlanabbul mered Európa elé, mint annak előtte. S a diplomaták írják a zöld könyveket s a vörös könyveket, s nem akad senki, aki a fejükhez vágja!

HARTWIG

1914. július 12.

A nagy sakkipartiból kidőlt a szemközti bástya is: tegnap este fél tizkor hirtelen meghalt — azt fogják mondani szörnyet halt s a rác paraszt s a muszka deák hitéből az isten se veszi ki a gombanövésű legendát, hogy vendéglátó gazdájának, a belgrádi osztrák-magyar követnek kezétől halt meg: Hartwig Miklós, belgrádi orosz követ. Hartwig Miklós öt-hat éve tanyázott Belgrádban s ugyanennyivel volt idősebb azon Ferenc Ferdinánd ausztria-estei főhercegnél, ki holnap lesz két hete Sarajevóban aznap délelőtt esett el feleségestül együtt szerb orgyilkos kezétől, amely nap estéjén a belgrádi orosz követ nagy szoarét adott a házába ki-bejáró belgrádi társaságnak. Ez meg a *mi* legendánk, amit soha semmi világosság nem fog kioszlatni az embereink lelkéből: hogy Hartwig Miklósnak volt valami köze ahhoz, hogy a főherceg

nem hagyta el élve Sarajevo városát, hol épp a rigómezei ütközet emléknapiján ragyogtatta meg császári hatalmát . . . Legendák . . . egyikben lehet igazság, a másikat nevetség elgondolni . . . de lesz idő, hogy mindegy lesz. Egy kedves barátnőm mesélte, hogy mikor egyetlen kis leánya meghalt s hónapokkal szíve bálványának temetése után még mindig vigasztalan s félőrülten járkált a drága sir körül a temetőben, egy öreg barátjával találkozott, ki halkán vonta karját karja alá s így huzta magával a sirok között. Egy darabig némán sétáltak, majd egy sirnál megállította. Botjával rámutatott a dombra: asszonyi név volt kövére írva. Majd átmutatott egy nem messzi kőre: ebbe férfinév volt bevésve. »Látod, szívem: *ennek viszonya volt ezzel.* Aminek most már negyven éve . . . Micsoda nagy dolog volt ez *akkor* . . .«

Negyven=ötven esztendő hamar telik=mulik, s lesz idő, minden bizonynyal, hogy senkit sem fog izgatni a tragikum, mely elejtette Ferenc Ferdinándot, a nemezis, mely utolérte Hartwigot. *Akkorra majd nyilván eldőlt a párbaj is, mely e két férfit közti évek óta folyott, s melyből, a viaskodók kidőltével, csak az egymásnak mért két kard marad meg.* De most még folyik a párbaj s a kardoknak hamar akad majd gazdájuk. Ki kapja meg a Hartwigét? Az szinte mindegy. Nem mintha Hartwig Miklós kitűnő ember ne lett volna s akik

ismerték, alkalmasint száz éles vonást tudnak, mely-lyel külön egyéniség gyanánt ütött el Csarikov urtól vagy Izvolszki urtól, vagy néhai Kaulbars vagy Mencsikov generálisoktól s mind a férfiaktól, kik a hivatalos orosz politikával egyaránt s egyúttal ellenére szövök és bogozzák az orosz társadalom világpolitikáját. A *tipusa* ugyanaz mind e különböző egyéniségeknek, s egészen bizonyos, hogy ez a típus nem hal ki s minden öt éven belül ötven hivatott egyéniségben él majd tovább és ujul meg, ha egy=egy személyesítője kidől s ivadéka kivénül. Lehet, hogy e percben Teheránban ül az új Hartwig, mint ahogy Hartwig Miklós is ott ült volt, mielőtt Belgrádba került. Belgrádban, Teheránban, Párisban: mindenütt, hol a nagy orosz gondolatnak érdekelt-sége van, ez az érdekelttség kivált, nevel, magához alakít s a maga lelkével ihlet meg egy=egy alkalmas egyéniséget, — a nyers anyagot megadja egy nagy nép kifogyhatatlansága, a formát megadja a kül-detés, s az orosz diplomáciának természetes folya-matosságban toborzódik a szukreszcenciája, mióta a nagy nemzet Nagy Péterben öntudatra ébredt s mind ameddig a nagy birodalomnak lesz a világon akarni, kívánni, kiküzdeni és megakadályozni valója.

Ám kire száll a Ferenc Ferdinánd kardja? A főhercegé, ki egy kicsit imperátor, kancellár s fővezér volt egy személyben, s az érdekelttség szerelmes expanziójával éppugy magához tudta

rántani a hivatalos hatáskörökön túl is e monarchia képviselőjét, mint ahogy a kis belgrádi követ, nem is nagyherceg, még csak nem is főnemes, Oroszország számára és nevében mert és tudott dolgozni, mikor pedig más volt a császár, a külügyminiszter s a generalisszimusz? Ez az, amiről beszélek: hány ilyen embere van Oroszországnak, s hány lehet, akit nem is ismerünk, még kisebb, mint Hartwig, még kisebb helyen, mint a belgrádi követség s nem is orosz, hanem tatár vagy örmény, vagy, mint Hartwig és Witte, német — s aki mind akarja, meri és tudja, néha vakmerő tolatkodással, néha ebben nyakát is szegve, de mindig az érdekeltségnek, a, nem tudok rá más szót, a szerelemnek isteni és ördögi leleményével Oroszországot jeleníteni és képviselni? Kicsodánk van nekünk ilyen, mióta, két hét óta, nincs az élők közt az egyetlen ember, ki az uralkodón kívül elmondhatta magáról, hogy ő a habsburgi birodalmat jelenti?

Nemrégiben szó esett nálunk a mi diplomáciánk ügyefogyottságáról s voltak, kik abban vélték okát láthatni, hogy az arisztokráciából rekrutálódik. Arisztokraták is akadtak, kik e nézetet felkapták — s ha a dolog csakugyan így egyszerűen állna, még a mi feudális világunkban is könnyű volna róla tenni. De mit is mondott Pulszky Ferenc, mikor kifejtették előtte, hogy a hűség és egészségtelen és gyengítő táplálkozás s a legerősebb s a

legmunkabíróbb állatok rendre növényevőek? ... Például az oroszán! szólt erre Pulszky Ferenc. Például Bismarck, lehet egy szóval elintézni az egész antinemesi elméletet. Bizonyára: a diplomácia ne legyen zárt kaszt, a diplomaták legyenek éberek a társadalmak szükségei iránt, a mai diplomata mindenütt forduljon meg s mindenhez értsen, legyen gazdasági érzéke ... és így tovább ... s nagyon igaz, hogy a mi diplomatáink ezekben az alkalmasságokban nem bővelkednek. De csakis azért-e, mert uri származások? Hiszen nem mind azok. Van köztük plebejus is — a demokrácia geniejével miért nem ragadják magukhoz a hatalmat s a befolyást, amihez a genie mindig el tud jutni, hiszen azért genie? Bizonyára: e monarchia diplomáciájának, egész hivatalosságának s vezetőségének közelebb kellene jutnia a társadalomhoz s én egy szóval sem mondom, hogy őrmestertől külügy-miniszterig akár minden egyese ne legyen polgár-ember, sőt, ha úgy tetszik, munkásember. Ennek is sok volna a hübnere, egyszer talán bővebben is elgondolkozhatunk rajt' — de most nem ez a téma, hanem az, hogy *ha* a mi diplomáciánk *weltfremd*, annak egyéb okának is kell lenni, mint a származás — hiszen hány olyan mágnásunk van, kiről kétségbeesve mesélik az érdekeltek, hogy akár-hány örmény vagy zsidó tanulhatna tőle?! Ami baj van a mi diplomáciánk körül, az, ugyanaz

volna, ha egy arisztokrata sem ülné közöttük, mert a parasztot vagy a polgárt vagy a proletárt éppugy nem volna, ami osztrák=magyar Hartwiggá alakítsa, mint ahogy nincs, ami uj Metternichet vagy Schwarzenberget vagy — Andrássyt formálna a mostaniakból. Helyben vagyok, itt a példa. Miért tudott Andrássy Gyula Andrássy Gyula lenni? S a minden bizonynyal meglévő jó néhány ismert és számlálatlan sok ismeretlen és lappangó nagy ember és nagy elme közül, mely ötven millió ember közt föltétlen ugyanoly számban születik, mint más hazákban, minálunk most miért nem nőnek Hartwigok és Csarikovok és Izvolszkiak? Hiszen ezek is csak emberek s a mi embereink is emberek volnának?!

Az hiányzik nálunk, ami másutt megvan, s amit e sorokon végig gondosan megválasztott szavakkal neveztem hol érdekeltségnek, hol szerelemnek, ami mindakettő egyet jelent. A tehetség magában nem teszi. A tudás sem, a tanultság sem. Mindez csak az ügyek ellátására futja, a korrektságra, a helyes munkavégzésre. A leleményt, ami nélkül igazi ügyvitel nincsen, a szenvedély adja, ezt pedig az érdekeltség ébreszti. Hogy a magam mesterségénél maradjak: a leggeniálisabb s a leggyakorlatosabb író is másképp ír, mikor muszájból vagy kötelességből ír, s másképp, mikor valami felgyújtja képzeletét. S mindenki úgy van, mint az író s

minden olyan, mint az írás. Másképp ír felségfolyamodást az ügyvéd az ő halálraitélt klienséről, s másképp írna, ha a maga életéért kellene könyörögnie. Ennek a monarchiának, ennek a hibrid, elzárt, befelé neutralizált, kifelé mozdulni tilos alakulatnak legmagasabb emberétől le utolsó utkaparójáig csak kötelességtudó hivatalnokai lehetnek, nem leleményes szerelmesei. Mert hol az a szenvedély, az a hiuság, az az érdek, az a becsvágy, az az önzés vagy önzetlenség, mely érdekelve lehetne e monarchia mai belső vagy külső lehetőségeiben?

S itt térek vissza Andrássy Gyulára. Solferino után és Königgrätz előtt ez a birodalom épp úgy ég és föld közt lebegett, mint most. Akik érte és benne dolgoztak, céltalan kötelességből dolgoztak. Ott volt a magyar Benedek is, kitűnő katona s a végsőig kötelességtudó — de szemben állt vele a hidegen izzó Moltke, a mindent kockáztató Bismarck, a porosz németiség két küldetéses szerelmese. Königgrätznél felborult az egész tehetetlen osztrák világ, romban hevert a sokkörű imperium — s ekkor, mint mikor a professzorok után a *feladott* cárevicshoz elhíják a szent barátot, olyan lélekkel hagyta a császár a magyarokra, hogy ám próbálkozzanak. S ők próbálkoztak is. Deák és Andrássy megmentette a monarchiát, azzal, hogy magyar gondolat szerint szervezte ujja.

A dualizmus éppúgy, mint a hármasszövetség: magyar gondolat, s magyar genie, Andrássy, a magyar ember szerelmes érdekeltségével avatkozott bele a cseh-osztrák kiegyezésbe s ugrott élére, akár tetszett, akár nem, az újjáteremtett birodalomnak, a *mi* birodalmunknak. A mi érdekeltségünk leleményével tudta a königgrätzi romokat osztrák-magyar monarchiává felépíteni s a megalázott és megrugdalt árnyékbirodalmat öt év alatt nagyhatalommá tenni, mely az orosz-török háboruban már diktált, Berlinben vezetett, s míg lábainál új országokat teremtett, a Habsburgok zászlaját levitte a Hunyadyak útján Boszniába. Mennyi összeütközése volt, mennyi intrika, perfidia és neheztelés vette körül — de tudott győzni és tudott teremteni, mert volt miért. Aehrenthal, ki pedig kitűnő ember volt és hatalmas akarat, már nem tudott, s a halál váltotta meg helyéről, honnan amugy is lehervadt volna. Mert miért dolgozott Aehrenthal, s egy magyar avagy cseh vagy német vagy akárki, ki ma az ő helyére kerülne: vajjon miért dolgozna? Andrássy visszavonulása már nem volt véletlen: már első jelensége volt annak a *visszacsinálásnak*, amit berlini világtörténelmi diadalai után a dualizmuson megkezdeni jónak láttak. Életprincipiumától fosztották meg ezt a monarchiát, anélkül, hogy tudtak volna helyébe más principiumot tenni. S ettől a perctől fogva e lélektelen birodalom lelket

sem tudott többé embereibe önteni, s nagytervűbb s nagyobbakaratu emberei munkájuk végezetlen süllyednek el a tragikumban. Ferenc Ferdinánd valami egyebet akart — jót-e vagy rosszat, az az ő kriptája titka, de volt terve s ezzel együtt tudott nőni és cselekedni. De őt eltették láb alól, a magyar gondolat meg indexre van téve, s a gondolattalan árnyék-birodalommal szemben ott áll a kifogyhatatlan leleményű Oroszország, mely, amíg céljai vannak, embereket is tud nevelni. Hartwig Miklós helyébe új bástya jó, új bástyák, futárok, parasztok, számlálatlan sokaságban — nincs az a sakkmester, ki így ezt a partit meg tudja nyerni.

AMERIKA

1914. július 19.

Mikor most tiz éve Newyorkban jártam, egy odaváló kollega megintervjuolt s harmadnap beszélgetésünk valamelyik nagy lapban azzal a felirással jelent meg, hogy: *Akinek tetszik a Fifth Avenue!* S valóban: nekem tetszik a Fifth Avenue, a milliardairek kertes palotácskáinak utsora, melynek minden jót és drágát összeszedő és utánzó hörcsökgazdagságát fitymálni szokták az európaiak, s utánuk az amerikaiak is úgy tesznek, mintha fitymálnák, ezen a legolcsóbb módon mutatván ki, hogy izlés-

ért és műértelemért ime nem kell már átmenniök a tengeren. Mondom és igaz, hogy ennek már tiz éve s e tiz évbe esik az a lelki fordulat, melyről e sorok elmélkedni kívánnak. Akkor azonban Európa még elhitette magával, hogy a barbár Amerikát alapjában lenézi s Amerika még nyelt egyet, erre gondolván — körülbelül úgy, mint ahogy a zsidó bankár, kié az ország, a hatalom s a dicsőség, egy darabig még együtt viccel az expropriált gentryvel a zsidókról, míg végre a valóságos hatalommal fölülkerekedik benne a tartózkodás nélkül való gőg, s az alulkerültben a valóságos megtörtséggel együtt fölülkerekedik az őszinte áhítat.

Nekem azonban már akkor mert tetszeni a Fifth Avenue, mert mi ne tetszenék egy hatalmas széles s mértföldnyi hosszú utdarabon, melynek egyik felét a viruló Central Park szegi, másik felét kastély kastély után, mely majd mind valami nevezetesebb, kivált francia villának másolata vagy utánszülette. A Fifth Avenue így bizonyára nem eredeti, s nem is szép abban a szerves értelemben, mint mondjuk a brüsszeli Grand' Place, mely minden házastul ott nőtt ki az odavaló földből, s nemcsak építőinek, de lakóinak is véréből és idegeiből. Viszont komédia és sznobság azt mondani, hogy ne volna szép — mint ahogy komédia és sznobság lett volna a régi Róma idejében rámondani a római fórumokra, hogy nem szépek, mert

minden emléküket s palotájukat vagy templomukat görög építészek görög ízlés szerint s nyilván az új talajhoz csak hozzámódosított távoli eredetiek után másolták át a hódító piacára.

. . . Mit szólhattak a görögök, mikor az első rómaiak megjelentek náluk? Nyilván ugyanazt, mint a rómaiak, mikor az első germánok végigszántottak a hátukon. Én már gyerek se voltam, mikor Párisban még lenézték az amerikaiakat s a nagy restaurantok pincérei azzal a tulzott alázattal vágták zsebre aranyborravalóikat, melynek szemerebbségéből kivillan a lenézés. Ma már erről szó sincs. Amerika tökéletesen expropriálta Párist s Páris lihegő alázattal szolgálja ki az amerikaiakat. S a világért sem titkos lenézéssel vagy lappangó gyűlölettel! Nem — inkább ma még szemérmetszen eltitkolt és röstelt áhítattal, mely azonban — minden jel erre vall — csakhamar nyílt és türelmetlen imádatban fog kitörni. Ugyanígy fogadták mindig, mióta világ a világ, a művelt és finom alulkerültek a durva és nevetséges hódítókat. Előbb kinevették, aztán lenézték, majd gyűlölték őket — mignem megtörtek hatalmuk ígézetétől, s megtéve őket isteneiké, boldog büszkeséggel vadultak vissza hozzájuk, hogy hasonlóik legyenek. A végén a görög imádja a rómaid, a római a germánt, az aztek a spanyolt, az indus az angolt s a párisi az amerikaiat.

Történelmi kurzus: elnézni, hogy az amerikai barbárság, tisztára a több pénz, a sok pénz, a könnyű pénz hatalmával mint rontja magához a kényes Párist. Fogadó, vendéglő, színház, ujság: minden és mindenki az amerikaiakat szolgálja. S nem fogcsikorgatva! Ez tegnap volt — ma már szerelmes imádattal! Nézzétek meg a francia divatot s a francia divatlapokat. A legujabb divatok, néhány év óta, olyan ijesztőek, hogy már akadnak, mint ezelőtt soha, divatfilozófusok, kik fennakadnak rajtuk. S nézzétek meg figyelmesen a longchamps-i vagy auteuili futtatás után világgá kerülő parisienne-fotografiákat. Hát parisiennek még ezek a parisiennek? Ezek a hernyólabu, térdig derék potrohos állatok? Ó istenem: szegénykék még parisiennek, de ruháikat már nem maguk eszelik ki — jobban mondva: a mesterek, akik kieszelik, többé nem az ő testük köré, nem az ő izlésük számára kristályosítják. Hanem: az amerikai asszonyok számára. Ezeknek termetére illik ez a ruha. S ezeknek vérében még biedermeyerkori nagyanyáik vagy dédanyáik idejéből megmaradt a fodros szoknyához való huzás. Nem mintha nem volna izlésük, nem volna kimondott hajlandóságuk. Nagyon is van, talán egészséges is, de barbár, kezdetleges s az árnyalatok iránt érzéketlen. Mint ahogy a kocsisnak is van izlése, csak nem ugyanolyan, mint az úrnak. S Páris s a parisienne s lassankint

— sőt nem is lassankint, hanem száguldó hamarsággal — az egész világ úgy van velük, mint volna az úr, kit a kocsisa fizet. Elkocsisodik.

Amerika elkocsisítja a világot. Ez nem baj, nem veszedelem, de veszteség, mert visszaesés. Legyünk vele tisztában, hogy a barbár Amerika az ő pénzével most szakasztott úgy önti el Európát, mint valamikor a germán az ő fegyverével. Szerencsétlenség nem lesz belőle, de veszteség igen. Körülbelül ezer évnyi visszaesés és időveszteség Európa pallérozódásában. A germánná vált Európa körülbelül ma ért el annyi kulturához, amily fokról a görög=rómainak maradhatott Európa ezer év előtt továbbfejlődhetett volna. Szédület elgondolni, hogy ma már hol tarthatna. De azért nem baj — így is elég messze tart.

Amerika a mai Európához képest körülbelül éppúgy ezer évvel fiatalabb s pallérozatlanabb, mint voltak a germánok a görög=római=egyiptomi kulturához képest. Észak=Amerika, és, mely bő költő=penz dolgában mind erősebben kezd számbajönni, Dél=Amerika, teszem Argentina. S vegyük hozzá a Fokföldet is, gyémántból kinőtt rengeteg vagyonaival. A tehetős barbárságnak e — paradoxon, de így van, — szomjas áradata óhatatlanul a maga alacsonyságához, vadabb érzéséhez, fejletlenebb izléséhez, mohóbb durvaságához rontja hozzá Európát. Figyeljétek meg a plakátstílust, mely kül=

sőre, belsőre, hangra, nyomásra és színvonalra minden zsurnalisztikát uniformizált. Ez már Amerika hatása. Nézzétek meg a színházakat: belsőség nélkül való s ordítva moralizáló vagy rőfögve disznólkodó darabjaikkal: ez már Amerika. A cigány=nyugat izlése kiváltja a cigány=kelet művészetét, s az orosz ballet kiszorítja hajlékaiból az operát. A koncerttermeket magukhoz ragadják a zene lég-tornászai és fogművészei, a szalónt kiszorítja a hotelbeli tangó=tea s a beszédbeli hódítás lelkiességét a táncban való egymásratalálás. A kaliforniai aranyásók vasárnapja: ez ma Európa.

Persze: Amerika is pallérozódni fog. Máris úton van ehhez s miközben magához rontja a művelt világot, sokat átment magához műveltsége romjaiból. Mint ahogy átlopja a Fifth Avenuera a francia kastélyokat s összevásáraolja a legszebb képeket, sőt már a régi templomokat is: észrevétlen magába szíja a lelki finomságokat is s kötélidegei öntudatlan átveszik a finomabb rezzeneteket. Európában pedig a leányzó nem hal meg, csak alszik — ha majd Amerika is, gazdagságától s technikájától siettetett gyorsasággal, kifinomodik s kiművelődik s új fogékonyságát átveti a régi világra is: ennek lappangó előkelőségei éppúgy felneszelnek majd az új szellő zsongására, mint ahogy Napoleon, kiben Taine oly genialis szemmel látta meg a renaissance későszülött fiát, nem is tudta, mennyire

igazán a római imperiumot jártatja végig a germán rabságu Európán.

Egyelőre azonban nagy megaláztatások következnek s nagy alázkodások. Nagyobbat képzelni sem tudok, mint egy angol ujságnak abbeli megfigyelését, melyet minap olvastam, hogy: »nézzétek meg a képes lapokat: minden angol ember képében van valami stupiditás s minden amerikai ember képében valami okosság!« Teremtő isten, — senki ezen több joggal nem mulathatott, mint én, ki egyszer külön kis értekezést irtam arról, hogy az angolnak nemzeti vonása a stupiditás. De hogy, mikor akad végre angol ember, ki ezt észreveszi, akkor is az amerikai emberekkel szemben veszi észre: ennyire stupidok eddig mégsem voltak az angolok. Ez már amerikai hatás!

HÁBORÚ

1914. július 26.

Háború — az én korombeli magyar, mikor ezt a szót leírja, úgy írja le, mint ahogy azt írja le, hogy Uj-Zéland. Tudja, hogy van, de mi köze hozzá? még sose volt ott.

Utolsó igazi háborúja e monarchiának 1866-ban volt, a porosz-osztrák párviadal. Ebből az időből való a felelet, amit a katonaviselt ember adott

a kérdésre, hogy hol sebesült meg: Königrécnél meg a hónom alatt! Ezekben az időkben csupa ilyen feleleteket adtak Magyarországon s csupa ilyen keserű anekdota járta a háborúról. Nem mintha a porosz háború nem lett volna népek csatája. Az volt, a magyar nép, a magyar nemzet csatája volt, csak éppen hogy nem a porosz ellen, hanem az osztrák ellen. A magyar anyák, kiknek fiai ott véreztek Bismarck és Moltke előtt, imádságba foglalták a Bismarck s Moltke nevét. A magyar anyák akkor ilyen különösek voltak. Arra ugyan nem tudta rávenni őket Bécs, hogy (a Deák Ferenc szava szerint) kétszer szüljenek egy esztendőben s kétszer annyi katonát állíthassanak a császárnak. De hogy egyszer szült s olyik egyszülött fiát ne sirassa, ha elesett porosz kéztől s ezzel is kevesebb legyen a bécsi hatalom katonája: ezt az akkori magyar asszony el tudta viselni. Erre nevelődött nemzedék volt: az 1866-iki magyar anyák 1848-ban voltak kislyányok.

Az én nemzedékem már nem nevededett ágyúdörgés között. Csecsszopók voltunk, mikor a porosz bevonult Párisba s a commune bukása a pokol vörösét vetette föl az égre. Nagy háború volt, de nem a mi háborúnk, — sőt, a rövid bizonytalanság után, melyben Andrássy legyőzte Beustot és Albrecht főherceget, cserbe hagyatta a franciát s hozzácsatolt bennünket a porosz élethez,

mely ma ennek fejében ime helyt áll a mi életünkért: a porosz-francia háború sikere olyan virágzást és játékos kedvet öntött végig a megújult monarchián, hogy a pajzán farsangnak csak az 1873-iki krach hamvazó szerdája tudott véget vetni. Aztán jött, néhány évre rá, az osztrák-török háború. Andrássy ezt is csak megnyerte, anélkül, hogy részt kellett volna benne vennünk. Bosznia: az persze már háború volt, a magunk háborúja. Én már az Über Land und Meer című ujság buzgó olvasója vagy legalább is lapozója voltam, s éppen Kecskeméten, mikor a kecskeméti bakákat levitték ebbe a kecske-mekegéses görbe országba. Két képemlékem is van róla: egy langyos délután, mikor künn vagyunk a vasútnál s a teherkocsik lépcsőjén fehérbajszu bakák — nyilván tartalékosok — sírva bucsúznak asszonyuktól s gyereküktől. S este is látom magam, — őszi vagy téli hamar este — amint nagyanyámmal s a Roza szolgálóval hallgatag ültünk a banyakemence körül s nem tollat fosztunk, mint máskor, hanem ami vásott lepedő, de gatya és pöndöly is a házban találtatik, fölszálazzuk tépésnek. Mostani antiszepszises eszemmel borsódzik hátam, elgondolván, mennyi fertőzetest küldhettünk ártatlanságunkban a sebesülteknek. Akkor ez így volt rendjén, így volt emberséges és irgalmas — s ma már körülbelül mindegy, mert aki akkor katonasebesült volt, az azóta nyilván amúgy is meghalt volna...

Sok familiát tudok, hol a családi fényképek, chignonos asszonyságok s torzomborz szakállú s vasalódeszkszállú akkori gavallérok arcképei közt ott szürkül és halványlik egy csupaszképű és pufók bakalegény fotografiája . . . a szegény Imre, vagy Peti vagy Zsiga, ki elesett Dobojnál vagy Maglájnál, egy asszony lötte le a hegyről, látta, amint puskát fogott rá, borzasztóak ezek a vad asszonyok . . . Egy országos név is sírt akkor a gyászolók között, Trefort Ágost, a híres kultusz-miniszter siratta egyetlen Ervin fiát.

De mindent összevéve, bármennyi vérrel és könnyel járt: ez sem volt igazi háború. Nem volt háború úgy, hogy befelé való szele, mint a tornado, végignyargalt volna az országon. Azóta, ha szabad ilyenkor ilyen durva szó, ott kibiceltünk a török=görög, az angol=búr, a spanyol=amerikai, a borzalmas orosz=japán, a tripoliszi olasz s a még rettenetesebb két balkáni háborúnál. Mindről hallottunk rémületeket, olyik minden percben átcsaphatott hozzánk s kivált a balkáninak gazdasági áthatása egy kicsit mégis valósági érzéssel kólintott bennünket fejbe. A búr háború során szívtépő volt — meg is írtam akkor versben — hétről=hétre, szivós angol egyhangúsággal ott látni közzétéve a képes lapokban levélszám a Ladysmithnél, a Magersfountainnál elesett gyönyörű angol fiúk arcképét . . . mennyi ifjú szép halott, mennyi ifjú

hős halott, fiatal halott . . . számlálatlan, egy-sorjában, déli éjek harmatjában, temetetlen rothad ott annyi ifju szép halott, annyi ifju, annyi hős, annyi fiatal halott . . . Szomorú volt, fájdalmas volt, de csak szemünkön át láttuk, a bőrünkön nem éreztük.

Hanem — istenem: az ember gondolattalan állat s azt hiszi, hogy tud, mikor csak utánapapol. Mindnyájan tanultuk a harmincéves háborút, pusztításait, visszavetéseit: de ki gondolja végig, hogy mit jelentett: akkor élni?! Japánban találni ajnókat, Egyiptomban találni fellahokat, a legutolsó, a legnyomorultabb, a legműveletlenebb, a legmeg-törtebb embereket a világon. De kezük és lábuk karcsúsága leszéplik róluk: nem illik állatiságukhoz. Nem is, mert ezt őseiktől vették örökbe, kik hajdan urak voltak, büszkék és boldogok, — de jött a háború, jött az idegen hódító, s visszavetette őket az állatiságba. Ez az, amit nem tudunk elgondolni, hogy velünk s a mi világunkkal megtörténhessék. Csakugyan lehet, hogy ahol ma márványpaloták tündöklenek, ott holnap homok lepje be a romokat? Hogy ahol ma öntöző csatornák körül virul a kertes élet, ott holnap esőtelen nyár szikassza ki az eliszaposodott folyóvizeket? Ez ma már talán nem lehetséges — ma már, aminők az emberiség mai állapotai: nem igen lehet elképzelni annyira barbár népanyagú tatárjárást, mint aminő tönkre-

tette Asszirt és Babilont, Egyiptomot, Hellászt és Rómát. De háború még mindig van és lehet s vele mindannak megingása, mit gondolatlan életünkben olyan soha meg nem rendülhető tartozékának hittünk, mint a talajt, amin lábunkat megvetjük, a levegőöveget, melybe felnyulunk.

Az életem: hogy nem az enyém. A kenyérem: hogy nem biztos. A pénzem: hogy elvész. Az állásom: hogy tárgytalan. A házam: hogy fölégethetik. A váltóm: hogy be nem váltják. A városom: hogy ostrom veszi körül, a vízvezetéket elvágják, a villamos nem jár, a lovakat elvitték háborúba, a telegráf le van foglalva, a vasút kell a katonáknak, a gyerekeim nem kap tejet, az iskolákban sebesültek hörögnek, felvet bennünket a pizsok, a fájdalom, a nyomorúság és a betegség, kereset nincs, kolera van, — ez a háború. Testi fájdalom, gyilkos pusztulás, nyugtalanság, zaklatottság, üldözöttség, — az ember országúton él rablók között, erdőben vadállatok között, temetőben hiénák között, pusztaságban sakálok között, tengeren cápák között, örvényben élet=halál között: ez a háború. Rémítő visszaesés — olyan a társadalomra s benne minden egyesre, mint ugyancsak az egyesre a betegség — valami finom, gazdag, előkelő, illatszerben fürdő és ámbrát lélegző emberre, mikor lebírja a vérbaj és eleven testtel elrothad.

S hogy kell-e ennek lenni? Erről gondol-

kozni minden idő alkalmasabb, mint a háborús. A gondolkozás ilyenkor általában stilustalan — olyan, mint ha a vízbefuló fel akarná lapozni a lexikonban az uszótempókat. Csak egy nagy szociológus igazság dereng át a lőporfüstön, a vérpárán, a tűzhamun, a romporon. Az, hogy az embercsoport a polgárosultságban egy fokkal vagy korral mindig hátrább van, mint az egyes ember. Szedj csoportba kétszáz művelt, jó és jól nevelt embert, egyenként nemének díszét s az előkelőség példáját: együttvéve neveletlen csorda lesz, mely röhög, mint a paraszt s vak dühhel gyilkol, mint a megriadt állat. Egyszerűen: az emberiség még nem jutott odáig, ahová az emberek. Az egyes ember már lebirta magában a vadállatot, — az emberiség még nem. Valamikor, még nem is rég, a társadalmon belül is urak voltak a rablók s a gyilkosok, — az úr nem is volt egyéb, mint, mai szemmel nézve, rablógyilkos, ez volt a hős, a fél-isten, a legkülönb ember, kit félve tiszteltek, mint ahogy az emberséges gyengét megvetették, lenézték és megalázták. Ennek ma már úgy ahogy vége s a társadalmakon belül annyira amennyire az emberség szab rendet. De az emberiség még nem tart ennyire. Ennek körén belül az ember még vadállat s a gyilkos s a rabló az úr, a csalás a fegyver, a leselkedés a rend, a hitszegés az okosság. Valóban az — ezt nem gunyból mondom. Aki ma, ha még

oly derék és tekintélyes ember is, nemzete nevében és számára nem a haramia=morál szerint gondolkodik, az rossz politikus, az ügyetlen, az ostoba, az áruló. A magam nevében mondhatom, hogy nem bántom a másét, szent előttem az emberélet s inkább magam pusztuljak el, semmint más boldogulásának útjában álljak . . . De országom nevében nem cselekedhetem így, mert tönkreteszem vele s benne magamat, testvéreimet, minden egyes embert, kinek számára a nagyvilágon nincsen e kívül hely.

S ez a történelem: a rablások és gyilkolások sora. Az a hódító volt őszinte, ki üszköt vetett az alexandriai könyvtárba. *Minden* háború ilyen alexandriai könyvtárégetés, s csak még utálatosabb, ha azt komédiázza, hogy kiméli a könyvtárakat. Amíg nem lehet a háborút elkerülni, addig nem lehet a könyvtárakat sem kimélni — viszont, amíg minden ország rablóktól és gyilkosoktól van körülvéve s ezen nem háborodhatik fel, mert maga is rabló és gyilkos, addig, aki fél a háborútól, az legjobb, ha maga lövi magát főbe. Ez nem azt jelenti, hogy keresni kell a háborút vagy erőltetni vagy provokálni kell. Ma már vagyunk annyira, hogy átok van és legyen az országon és kormányzóin, akik mindenáron harciasak s vérben, vasban úgy spekulálnak, mint babban. Híres verekedők közt is élhetek úgy, hogy én nem kezdek

ki senkivel. De azt tudniok kell, hogy, ha sora kerül, nem hagyom magam. Különben elvesztem. S amily rettenetes s az emberiséghez nem méltó a háború: emberhez méltóan kell viselni és elviselni. Szomorú, hogy az emberiség sem okosabb a buta földtekénél, mely örökkévalósága közben meg-megrendül s meg-megindul s felborítja a boldog-talanokat, kik életüket építik mozdulatlanságára. De az ember azért ember, hogy ne birjon vele a földindulás sem.

A MI HÁBORUNK

1914. augusztus 1.

Ennek a háborúnak a dolga a legegyszerűbb a világtörténelemben.

Ha volna még kétség, hogy enélkül mi várt volna reánk, nézzünk jól szemébe a Sir Edward Grey első közvetítő ajánlatának.

Oroszország bele akar szólni abba, hogy van-e Ausztria-Magyarországnak joga életét megvédeni egy nyíltan arra törő kis szomszéd ellen, — s a nagy, a bölcs, az emberséges angol külügy-miniszter ezt az ügyet nagyköveti tanács elé tartozónak itéli s leint bennünket, hogy várjunk Szerbiával, majd ők rendelkeznek,

Ez azt jelenti, hogy nem: Törökország sorsa várt ránk, hanem: már benne vagyunk Törökország sorsában. Ebből ki kell vágnunk magunkat, különben mindenki, ki e monarchiának lakója, egyenkint főbelőheti magát. Aki azt hiszi, hogy ez frázis, hasonlat vagy túlzás, az nézzen le a Balkánra, hogy a nagy bukaresti rendezkedés után mint válnak földönfutókká a görög kézre került bolgárok, az albán kézre került görögök, a szerb kézre került mohamedánok — és így tovább.

A tíz éves vergődés, melyben, majd minden második esztendőben mobilizálva, e monarchia azzá lett, akinek a hűvös szemű Sir Edward nyilván joggal látja: ez nem pusztán a monarchiának vagy, mondjuk, a dinaszticiának prestige-vesztesége, hanem minden egyes embernek életbeli kára, ki e monarchiában él.

Nézzétek meg üres zsebiteket, megszegett pályafutásokat, megrendült egzisztenciákat, — a kereset hiját, a munka pangását, a kilátások elsötétedését s aztán feleljetek: mindegy-e az egyes számára, hogy van-e prestige-e az országnak, melynek lakosa, a dinaszticiának, melynek alattvalója?

Én megkérdem magamat s így kérdezze meg önmagát minden egyes, s nem hazafiságból s regényes szófuvással, hanem józan önzéssel, rideg számítással; akarok-e szerb lenni? Vagy román

lenni? Vagy orosz lenni? Lenézek a Balkánra, felnézek Finlandba s azt mondom, hogy nem.

Ha osztrák=német volnék, vagy ha magyarul is meg lehetne az az esélyem, hogy e monarchia felborulta valami formában német kéz alá juttatna, talán én is közömbösebb volnék az iránt: legyen=e még osztrák=magyar monarchia a világon. De mikor e közt van választásom, s a közt, hogy szerb, román, vagy orosz legyek=e, igazán nem nehéz — akár, ha sora kerül, életemmel és véremmel — magyar hazafinak lennem.

S ha kérдем tovább: megint csak legridegebb, minden történetiségtől meghántott önzésemet: akarok=e, aki csakis magyar lehetek, inkább egy helyreállított nagyhatalmu Ausztria=Magyarországon lenni magyar, mint egy magában álló Kis-Magyarországon, mely Szegedtől Kassáig terjed s Kanizsától Nyiregyházáig: akkor viszont nem nehéz szenvedélyes habsburgistának lennem.

Igen: ha ez az orosz csalogatásnak kigondolt mediatizált és neutralizált Kis-Magyarország például Svájc, például Belgium, például Luxemburg helyén feküdne: a mindenkiben benneélő cinikus és egoista énbennem azt mondhatná: ilyen szomszédságban nem rossz élni s nem baj meghalni. De élni, teszem, Illyria, Szerbia, Románia, és bocsánat, Lengyelország között, s ha mégis meghalunk, valahova ide halni át: ez a perspektíva

könnyűvé teszi a legsúlyosabb kockázatot is, hogy hátha lehetne másképp is. Mindenkinék, aki az osztrák-magyar birodalomban él, de mindenesetre minden magyarnak személyes életérdeke, hogy az osztrák-magyar monarchia megmaradjon és nyugodt zavartalanságban éljen. Ez ma már háború nélkül lehetetlen. Ezért nem lehet, ezért nem lehetett e magyar földön magyar vagy magyarságba tartozó ember józan észszel más, mint magyar, más, mint magyar hazafi, sőt, ha úgy tetszik, magyar chauvin, magyar nacionalista, magyar imperialista, magyar militarista. Mai ember számára ez kétséges érzés, de nem rajtunk állott eddig s most a háborún áll, hogy lehet-e ebben enyhülés és modernizálódás.

Nekünk magyaroknak kell a magyar állam és kell a habsburgi birodalom, — a mi egyetlen boldogulási formánk csak az lehet, ha, mint a kompasz a hajó hidján, biztosítva ringatódzunk ez állam, e birodalom ölén. Amely nemzeti törekvés, legyen magában még oly érthető, túlkiváncozik e monarchia határain, az halálos ellensége minden egyesünknek mint magánembernek is. S amíg a nemzetiségekben ilyen törekvéssel elegy az ő nemzeti törekvésük, addig a magyar államon belül lehetetlen velük szemben s az ő számukra az az emberségi, igazsági és méltányossági politika, melyet különben szégyen volna, hogy huszadik századbeli európai országtól még követelni kell. Mert

addig minden méltányosság csak az elszakadó szándékot, lehetőséget és jogot nevelné. A becsületes, az igazságos, a méltányos és modern magyar nemzetiségi politikának előfeltétele a háború, mely karddal vágja el az irredenták szálait s ágyúval szoktatja le hosszú időre: a szomszédokat arról, hogy ideát kereskedjenek, a nemzetiségeket arról, hogy a határon túl remélkedjenek. Ha kifelé is, befelé is mindenki bizonyos benne, hogy Ausztria-Magyarország megmarad és testéből senki nem eszik, akkor minden lakosa e határokon belül keresi majd boldogulását s akkor nem lesz veszedelem ebben minden igazsággal, nemzetivel vagy nemzeti-ségivel, megsegíteni.

A magyarság számára tehát nem kérdés, hogy az osztrák-magyar monarchiára szükség van, tehát a mostani háborúra szükség volt. Soha a maguk lelkiismerete, és, ha nagy napokban szabad a nagy szó: a történelem ítélőszéke elé emberek könnyebb szívvel nem állhatnak, mint állhatunk azok a néhányan, kik társainktól lenézetve vagy érthetetleneknek tekintve ezt hét-nyolc éve mondjuk. Ki olyan ostoba vagy olyan aljas, hogy a szerbet vagy a román vagy bárki emberfiát ne nézze embernek, ne tisztelje álmait, ne becsülje még önzését is vagy sajnáljon tőle bármi boldogulást? Csak éppen annyira nem vihetjük e megértést, hogy öngyilkosak legyünk.

Mióta ez a birodalom fennáll: ez az első háborúja, amely népeinek háborúja. Nemcsak általuk folyik, de értük is, — nemcsak a birodalomnak érdeke, hogy éljen, hanem azoké is, akik benne élnek. Hogy aztán, ha az osztrák-magyar monarchia életét biztosítottuk, abban nekünk magyaroknak fussa a számadásunk, az megint azok okos önzésének dolga, kik így e monarchiában mindenkorra (vagy, mert a történelemben örökkévalóság nincs, hosszú időre) bennrekednek. Most már csak világos, hogy nemcsak a magyar érdek esik össze a birodaloméval, de a birodalomé is a magyar érdekekkel — végső soron tehát mindenkié, kinek e birodalomban kell élnie. Ma nincs a napja, hogy erről szót ejtsünk, csak még egyszer gondoljuk el, ami nem ígéret vagy biztatás, hanem tétel: hogy minél biztosabb e birodalmon belül a magyarnak élete, annál többet tehet és áldozhat itt minden egyéb életért. Egyébként pedig: minden mese valóság s még nem volt mese, melyben aki a királykisasszonyt megváltotta, a királykisasszony az övé ne lett volna. A magyarság magáért dolgozik, mikor e monarchiát megváltani siet gonosz megalázottságából.

BÚCSÚ

1914. augusztus 9.

Isten hozzád, szép város.

Mióta az eszemet tudom, a neved ige előttem.

Mióta beszédből értek, neved köré áll foglatnak, ami emberi nyelven nagyot, dicsőt s egyben bájosat jelenthet.

Az egész világ mintha a te foglalatod lett volna, s te benne vetetted az átlátszó szikrát, szolitárius.

Ezer éve, hogy a kedves értelem minden felsőségével mosolyogsz le a többi emberekre.

Nagy templomodban, az ó=sziget sarkában, az oltár főoszlopa előtt ott áll a Miasszonyunk szobra. Lesz vagy hétszáz esztendő — s azon mód áll ott, kidüllesztett három hónapos hasackájával, lesütött, de pillája alól kileső szemével, líliom kisujját negédesen görbítve s kisdédét mint a napernyőt nyugtatva könyöke hintájában, akár a nagyerdei lófuttatásokon begyeskednek mai asszonyaid. Huszonöt emberöltő óta vagy a szerelem városa.

S a tudásé. Hajdani ódon főiskolára felzarándokoltak a vadságukat levetkezni vágyó nemzettek fiai — s a magyar irodalom és történelem is örzi nemes ifjak, szent barátok nevét, kik e kegyes anya emlőiből itták a bölcsesség tejét. S mindig

volt abban kecsesség, ahogy e drága nedvet ömlettéd. Nincs nagy gondolata az emberiségnek, mely ne koponyáid s kupoláid alatt villant volna meg először. A világosság városa vagy — s mily egyszerű és derűs e világosság!

S a szépség városa vagy: szép minden köved. Ami magadból nőtt: elszáll, olyan finom, s amit idegenből vettél, magadhoz finomítottad. Egy kelet-nyugati költő azt dalolja, hogy a csillagok akkor a legszebbek, mikor utcáid tocsogóiban tükröződnek. Még a sarad is más, mint más városoké.

Karcsú tornyok, nyílt homlokú házak, a házakban serény nappalok, kacagó esték, nyugodalmas éjszakák. Nevetni hol lehet úgy, mint falaid között? S dolgozni hol lehet jobban? S örülni az életnek lehet-e így másutt, barátot ily kedveset, kedvest ily barátságosat találni?

A költészet városa vagy, a tökéletes beszédé. A te nyelveden megérteni, hogy a szó leszűrődött lélek. Ez a nyelv mindenre való. A szónok falakat dönget, a bohóc hasakat renget vele. A kiformált méltóság lépked vele szabatos fenségben. S a józan okosság beszél vele nevető természetességgel. Márványos kiszámítású tud lenni az írás nagy művészeinél. S lázasan formátlan a prédikáló természet-hajszolónál. A hang egy-két lejtése: s megszületik a nóta — félig muzsika, félig illat. Uriságába behat a mezők lehellete.

Mint ahogy beléd magadba is, gyalogosok városa. Hol végződnek utcáid s hol kezdődnek erdeid? Meddig vagy város s hol kezdesz falu lenni? Széles körutaidon ódon fák vetnek árnyékot a kávéházak előtt hűselőkre. Aszfaltos utak szegik át erdeidet s bokraik közül kis tündérpaloták kandikálnak az arra száguldókra. Halk hajócskák surrannak el karcsú hidjaid alatt, egy óra múlva kúszóvasutnál állanak meg, mely széles hegysíkra segít fel. Lelátni a gyöngyigyóra, a folyóvízre. Messzi innen fölmered a völgyből a hegybe ágaskodó ketrectorony, négy talpa körül tarka pázsit. Szép vagy s a királyok városa vagy.

Hogy már öltél is királyt? Éppen azért, jussod volt hozzá, a magad fajtája volt. Minden királyodban volt valami utcai embereidből, minden utcai emberedben van valami királyaidból. Az omnibusz tetején, amíg megvolt, a földalatti vasuton, mióta megvan, egyenes szót nem lehetett s nem lehet hallani. Az akadémikus s a székhalló legény egyformán közvetetten beszél s királyi ironia bájosítja be rosszaságukat. Mert, köztünk legyen mondva: rossz kutyák laknak benned, te gyönyörű város.

S én nem tudok egyébre gondolni, mint arra: hogy rossz kutyák laknak benned. Szeretnék visszagondolni az isteni ételekre, melyeket asztalaidon ettem. A kacajokra, melyek mulató hegyed-

ről most is fülembe csengenek. Színházaidra, hol a szemtelen maiság vetekszik a halhatatlan hagyománnyal, hogy melyik megejtőbben eleven. Kocsizóidra gondolok, s elszorul a szívem. Képeidet, szobraidat, asszonyaid tipegését járatom lelkemben — s szememből kicsordul a könny. Rossz kutyák vagytok s elaljasodtatok. Nem látlak többé beneteket.

És veled is, nagy város, isten veled.

Szép, ilyen szép, nem vagy. A kecsességet nem rólad találták ki. De kényelmes vagy, és, ha kiigazodnak benned, barátságos. Sehol oly maga, oly magát felakasztani valóan maga az ember nem lehet, mint benned. De sehol oly meghitten sem, ha utat találtak beléd. Olyan vagy, mint a kéz, mely kívülről ököl, aki üt, de belülről tenyér, amibe fejet hajthatni. Mindent összevéve szeretni való város vagy.

A husevők városa vagy. A szőrös-ujjuaké s a hosszan hallgatóké. Kik azonban, ha sora kerül, látomásosan ordítóznak s valószínűtlenül selyem pázsitú erdő-kertekben. S az utcasarkakon emberkérményekből füstöl az ó=testamentum.

A szédület városa vagy, a teremtés nyüzsgésével lüktető. Hét millioman élnek benned egy helyen — annyian, amennyinél alig több a mi egész népünk, csecsszopókat, tengerentúl menteket

s beleolvadtakat is belevéve. Külön levegőtenger, mit minden lélekző pillanatban a levegőégbe felküldesz. Aki más csillagról néz le ide, külön golfáramnak láthatja a levegő oceánján.

A mozgalom városa vagy, csendes nyugodtságotban. Mint ahogy a nyugodt testen belül rezegnek az atomok, s minden atom csillagrendszer, melyben örült sebességgel vágat a nap körül a bolygó, úgy düljék át belső vágatások halk tenyészéletedet. Föld felett, föld alatt, vizen, szárazon s víz alatt is szárazon. Sehol annyi élet nincs együtt, mint benned. Sehol úgy nem érezni az egész földtekét, mint utcáidon.

Vaskerítés, udvar, kis kastély — kinéz a széles aszfaltra, mely kormosan friss napfényben nyújtózkodik a part felé. A fejedelmi kastély kaszárnya, s vaskerítésének két kiskapujában egy-egy szénfekete paripa áll mozdulatlan, fejjel a mai ruhában arra sietőknek — s hátán pirosban, fehérben, vállnak vont karddal s éppoly mozdulatlan a testőrőrmester. Azt hinnéd, halott — pedig él s minden órában felváltják. A középkor nyújtja így fejét, mozdulatlan, de eleven meg-megújulásban huszadik századi életedbe.

A nehéz sör, az ojtóízű viaszajt, a rejtett odvak s a zárt folyosók városa vagy. De vagy a végtelen tengerszagé is, a láb alá kívánczó fű, a szellős csarnokoké s a két ujj közt álmodozva

tartott hosszú rózsaszálaké. Mily harmatosan szemérmes tud lenni lappangó állatiságod! Gyermekeid a legszebb gyermekek, asszonyaid a legszebb nők, fiaid a legszebb ifjak, férfiaid a legszebb férfiak. Valóban, szólt a szent olasz püspök: méltán neveztetnek az angeloszoktól. Mert angyalian szépek.

A tompa akarás világvárosa vagy. A némaságé, mely kidülledt homlokérrel keresi szavát. A nyelvetek is ilyen: zuhatagos dadogás, forró fuvatu egytaguság, mint mikor rengeteg vashajóitok oldal-szelepén kiszortyantják a tuldagadt gőzt. Nem az értelem nyelve, hanem az indulaté — olyan fajtáé, melyben a tudás s az okosság is menten érzésnek s elhatározásnak formáját ölti, s a gondolat, még mielőtt megvilágosodhatott volna, már cselekvéssé lett. Mindent megtalálni benned, nagy város, mert mindenre, ami valaha volt a világon, már mondotál igent vagy nemet.

Az én számomra ember=képeskönyv voltál. Sehol annyiféle embert, mint toronyhidaidon és sehol annyi emberi emléket, mint megőrzöttségeidben. Költőitek embereket irnak le, festőitek arcok mását őrizték meg. Hiven, tudományosan, egészségesen — így festenek jóemésztésű emberek jóemésztésű embereket. Sehol nem oly befelé élők az emberek, mint benned. És sehol oly otthon nem vagyok, mert emberi mivoltomra állandóan emberi adalékokkal figyelmeztetett, mint benned.

Raktára vagy az emberiségnek, te nagy város. Kávé, gyapot, cukor, ékirás, görög szobor, olasz kép, török szőnyeg, belga csipke: itt van minden, a legtöbb, a legjobb, a legdrágább. Raktára vagy az emberismeretnek s hazája vagy az emberhez méltó életnek. Az ellátottság, a berendezettség, a jól elhelyezettség városa vagy. A szabad rend városa vagy s ezzel az emberi méltóságé. Sehol nem oly ur az ember, mint a te kalmáraid között.

Mert, köztünk legyen mondva, rideg kalmárok vagytok. Gyilkosan önzők bűnös számításotokban. Olyanok vagytok, mint a párisi bazárégéskor a férfiak, kik, mikor életükért kellett versenyezni, csizmasarokkal rugták képen az asszonyokat, akiknek elébb még udvaroltak. Visszagondolok lóhátas dél-előttökre, csolnakos délutánokra s leánykacajos hétvégekre. Zsilipekre, amint emelik a hajót, sokaságokra, amint emelik az embert. Ódon sáncokra a nagyváros közepén, anyaöles karosszékekre messze idegenben, kézrázásokra, nagy ivásokra s nagy barátságokra. Mennyit tanultam benned, mennyit láttam, mennyit mulattam, mennyiben gyönyörködtem, mennyiszer éreztem benned az eltörpülés gyönyörüségét! De már utánad se vágyom, annyira megutáltam a fajtátokat. Nem tudnék a képetekbe nézni, ha még egyszer közzétek kerülnék S ha a föld színéről elsepertetnél, egy könnyem nem hullna utánad.

S dombtetőről dombtetőre: örök város: tőled is búcsúzzam?

Völgyutcáidban, halmaid aljában úgy apróztam lépésemet, szinte szivárogtam, mint a csatorna cseppje. A hallgatag áldozár lépéseivel mentem fel lépcseiden — benned a világ legszebb háza: a minden hajdani istenek temploma, melyben most a mának minden dicsősége pihen. A pogányság városa vagy, soktemplomu város. Mennyi hit van beléd temetve! Mennyi hitetlenség beléd építve!

Az istenek megszálló városa voltál mindig, mindmáig. Amit az indus megálmodott, a görög kieszelt, a tuszkán kimódolt, az egyiptomi elrendezett, a zsidó örökbe vett s a latin utánok dadogott: szenvedéssel és gyönyörűséggel, állatok belétől s tömjén füstjétől illatozva párolog halmaid felett háromezer esztendő óta. Egy harangod, ha megkondul: több benne a térdreejtés, mint a világ minden orgonáiban és zsolozsmáiban.

Vannak bájosabb városok. Vannak nagyobb városok. De hívóbb és megállítóbb és lekötőbb hely nincs több ilyen. A világ minden urainak ilyen helye voltál s császáriságuk külön ércmohával zománcolja be vörös köveidet. Dombjaiddal és váraiddal és sárga házaiddal olyan vagy, mintha minden többi városok vállán emeltetve kiáltatnál ki parancsolónak. Ave Caesar Imperator!

Kecskepásztorod ősvilágokról dudál. Felté-

pett szemétdombjaid a világhatalom piacát tárják fel. Kemény jogod, mint romtégláid, pusztulhatatlanná van kiégetve.

A vágyódások városa vagy : mindenki tégedet akart megejteni. A vér városa vagy — mert hányféle vér omlott itten ! Fekete szerecseny=vér, világos germán=vér, piros zsoldos=vér, kék uri vér, mindenfelől a földtekéről. A vér itt keresztelt, megváltott, beszenynyezett, mulattatott, mindenre való volt, mindenben benne van. Este, mikor a nagy mezőség peremén lebukik a nap, elárulja, hogy ő is vérből való. A láz bujkál e mezőségen, s a láz fehér izzásával van kimeszelve a meredek kápolnafal, melyre, s fölébe a csúcsos menyezetre a mélabu minden vad erejét ráfestette egy komor lángelme. Ó a szobrok, melyek teremő dühét hirdetik ! Oroszlántalpu festés, építés és faragás — leüti vele a régiségek nyugodt báját, szelid méltóságát.

Pedig ezek is te vagy s a stanzák képei is te vagy s a francia=utánzó izléstelen plakát, mely utcáid sarkán ordít : az is te vagy. Mi az, ami te ne volnál ? Tulajdonképp tegnapi város vagy, te leghajdanibb város, s ma is az vagy, ki barokká törted a régiségnek tiszta vonalait. Végiggondolom mezőségedet. Miért és miben más, mint a mi pusztánk, holott ez is, az is : poros fű és poros országut ? Tudom már, mi teszi. Messze feketéllik

— nem nagyobb egy legelő lónál — valami régi romladék. Ives lehetett, bolthajtásos, mert úgy áll a fü között, mintha fésű fogait mártották volna bele. Ezzel más ez a mező minden egyéb mezőknél. Nemcsak elandalító hatalma van, de emlékeztető is.

Mint a lányaid szemének, a fiaid beszédének. Mint az éjszakának, mely kinéz e szemekből, mint a történelemnek, mely kipereg e beszédből. Afrika csontja fehérlik márványaidban. Mégis csak te vagy a világ közepe.

Az vagy — és maradj az. Legalább te marad meg. Legalább te ne hagyd szégyenben szerelmünket. Legalább te ne légy komisz vagy rideg s fanyalgó fitymálója a műveltségnek, mely belőled sugárzott szét. Lelöketve a háború mélységeibe, köteles gyűlölettel minden és mindenki iránt, ki rántör és ellenünk hitet szeg: reszketve imádkozunk, hogy legalább te ne essél ellenünk bünbe. Hogy kiméljen meg a sors: téged a pusztulástól, minket attól, hogy meg kelljen tégedet is utálnunk. Konduljanak meg harangjaid, harsanjanak fel harsonáid. Nem volna érdemes életben maradni, ha te is kivesznél életünkből!

A HAZÁRÓL

1914. augusztus 15.

Az ugyan mindig számárság volt, mikor benünket intellektuálisokat azzal vádoltak, hogy mi nem szeretjük a hazát.

(Mellesleg mondva: az intellektuális szó, mint csufnév, a francia nacionalistáktól származik. A Maurice Barrès-féle perverzus lelkektől, kikben a roszaság viszájára fordítja az intellektualitást s értelmüket arra használják, hogy tudva legyenek leketlenek.)

Mondom: mit ne szerettünk volna mi a hazán?

Én sokszor megpróbáltam, még hazaáruló koromban, a józan világpolgár, az elfogulatlan marslakó, a csöndesen megfigyelő globetrotter szemével nézni kis országomat. Minél idegenebb szemmel néztem, annál jobban meghatott igyekvésének lendülete s félszégeinek bája. Sőt: mig mint idevalót fellázított számos állapotaink középkorisága, mint idegen természetesnek találtam. Ország, mely tulajdonképp csak ötven esztendeje, hogy a világon van...

De *nem* voltam idegen. Itt születtem, itt nevelkedtem, ebbe a nyelvbe nyulnak bele érzéseim száalai. Ami elfogultság és önzés ellen itt kellett hadban állanom, mégis csak más szemmel néztem, mint a junkergőgöt vagy a chauvin roszaságot. Vagy pláne a jingo-stupiditást. Kedvesebb ember-

fajta kiméletlenkedett itt. Jobbak itt még a rossz emberek is. És jó parasztesz javítja a tudatlanságot. Nagy harcaim folytak — istenem, mintha száz év előtt lett volna — azzal a gyerekes kívánsággal, hogy a mai városi magyar azon a hangon s a gondolatnak abban a menetében írjon, mintha parasztnak született volna. De itt volt Arany János, ki a gondolat e ritmusában csakugyan világ-magasságra tudott művészedni. Ha elfogultság volt is, de érthető és bocsánandó, mely ezen az uniformison csüggött. S ha szellemileg barbárság volt is s politikailag reakció a tudománytól való félelem s a szociológiának nemzeti indexre való tétele: az emberei mégis bejutottak az egyetemre, polgári boldogulásukban nem zavartattak s a társadalmi szabadságmozgalmaknak kevesebb vértanuja volt itt, mint legtöbb más hazában.

Szó sincs róla, hogy itt is öröm lett volna az élet. De el lehetett viselni, mert az elégedetlenségnek mindent összevéve elegendő volt a szabadsága. Most, mikor semmitsem adhat érte, megvallhatjuk: nagyon szerettük ezt a mi kis országunkat. S akik magyaroknak születtünk, vagy beleolvadtjái voltunk a magyarságnak: szívünk minden rokonságával csüggöttünk e kedves fajtán, még ott is, ahol hibáival sajátmaga ellen vétett.

Egyet nem lehetett tőlünk kívánni. Azt a fajta hazafiságot, mely tárgytalanul s alkalom híján

mintegy foglalkozásosan szereti a hazát. Magyarország, a magyar nemzet a múlt század során rettentő megpróbáltatásokon ment át. Legdicsőbb irodalmi és politikai emlékei olyan időkből valók, mikor senki komolyan nem hihette, hogy van még értelme és lehetősége magyarnak lenni. De a mi nemzedékünk a lét s a nemlét e mesgyéjén már innen született. Mikor én születtem, már volt Magyarország s nem kellett féltetni. A Kölcsey, a Vörösmarty s az Eötvös mélabúját, a Petőfi, az Arany vagy a Tompa heves vagy csendes vagy őrült kétségbeesését már azzal a történelmi szemmel olvastam, aminővel például a Thomas Moore honfibúját tiszteltem és mérlegeltem. Értettem, szerettem, végtelenül tiszteltem — mint ahogy áhitattal hallgattam édes apámat, mikor elmondta, hogy a pusztáról, ahol sót vitt ki a jószágnak, mint szökött fel Pestre deáknak, később Bécsbe medikusnak, hogy keserves tanítóskodással tartsa el magát s tudjon közben művelődni s orvosnak készülni. De magam már a budapesti ötödik kerületi gimnáziumba jártam, volt zsebpénzem s még az intőt is el tudtam fogni a levélhordónál. Komédia lett volna, ha én érzem és panaszlom a diáknyomoruságot, — s komédia lett volna, ha a mi nemzedékünk féltette és siratta volna a hazát, melyet senki se hántott. Aki világos délben, mikor se közel, se távol semmi veszedelem nincs, ellenben rendőr áll minden utcasarkon, oda-

ugrik egy gyanutlan sétáló szép asszony elé s karjába rántva szegénykét, fülébe ordítja, hogy: megvédelek a pokol ellen is!: az vagy bolond, vagy zsebtolvaj. Mi nem voltunk sem bolondok, sem zsebtolvajok — s mint érzést mélyen értve, mint művészetet áhitattal tisztelve apáink honfibúját, magunk ezt sosem mimeltük, mert nem volt rá okunk.

Ma — más szemmel olvassuk ezeket a verseket. Nem más érzéssel, de izgatottabb lélekkel. Tegnap még úgy hatottak ránk, mint a fájdalom szobrai. Ma úgy hatnak ránk, mint mikor édesanyánkat sírni láttuk. Tegnap gyanuval néztük — s méltán és becsületesen! — az időn kívül való patriotizmust, melylyel az önző hatalmaskodás akarta magát támadhatatlanná tenni. Ma, mikor a hazafiság áldozat, de ugyanazon tudományos mérlegelés, mely könnyűnek találtatta volt velünk a nacionalizmust, a humanitás s a civilizáció minden érdekét a mi kis országunk megmaradásának serpenyőjébe veti, — ma, mikor ennek kimondása nem olcsó szólam, hanem súlyos köteletségvállalás: ma megmondjuk, hogy szeretjük ezt a hazát, csüggünk életén s mindenünkkel helyt állunk megmentésére, hogy, ha megmarad: az igazság, a becsületesség, az erkölcs, a műveltség, a minden beletartozója iránt egyformán áldozó méltányosság olyan tanyája gyanánt maradjon meg, aminővé mi békében akartuk formálni s aminővé most harcnak tüzeiben fog edződni.

Büszkén vallom magamat világpolgárnak még e napokban is, mikor az egész világ megbolondult, totus mundus stultizat, mint Ferenc császár mondta. Ma is tudom mintegy a Marsról nézni, ami ideleenn történik. De van bennem annyi önzés, hogy csöppnyi magamat meglássam még a Marsról is, s azt lássam — álmélkodva — hogy Franciaország, Angolország és Oroszország én ellenem fogott össze, az én kenyerem s az én gyerekeim ellen, az én egyéni boldogulásom, az én európai művelődésem, az én emberi szabadságom ellen. Ez ellen fogott össze már tíz év előtt a nagytervű M. Delcassé a vidám és elmés emlékü Edvárd királylyal. Nem mondom, hogy éppen ellenem magam ellen — vagyunk vagy husz, vagy ötven, vagy hetven, tán száz millioman is, kiktől M. Clémenceau, kiktől a mindenható második Miklós, kiktől a felséges ötödik György sajnálja az életet. Kényelmetlen nekik, hogy vagyunk a világon. Poloskáknak, tetveknek, szúnyogoknak néznek bennünket, akiket ki akarnak füstölni. S a mi kicsiny országunkat külön célba vették, mint amely, úgy látszik, ezen nyüzsgésnek fészke.

Mi nem tudtuk, hogy ezen mi kis országunknak ekkora a jelentősége. De *ehhez* igazán ők értenek jobban: megbecsülni, hogy ki mit ér a földtekén. S ha ők úgy tartják, hogy mi vagyunk a veszedelem, mert mi vagyunk a versenynek fészke: ezt

vakon elhihetjük nekik. Nekünk sok kifogásunk volt állapotaink elmaradtsága, belső politikánk ázsiai-sága ellen. De ha külföldi szakértők azt állítják, hogy mégis, mindent összevéve, mi termeljük a nyugatiság mételyét: akkor nyilván úgy lesz. S ekkor úgy van, hogy mind a hatalmas és dicső gondolatok, melyeket ez uri népek csak nemzetek, de megtagadtak, az ő rablóváraikból idemenekülnek a mi nádfedelű viskóinkba s megszentelik a mi szegénységünket s megnevelik a mi erőinket. Mint hajdan a magyar emigránsok Londonban és Párisban: a száműzött angol és francia gondolatok itt találnak menedéket Magyarországon. Szeretjük ezt a hazát, mely a mienk, szeretjük ezt a hazát, mely az emberiségé.

A NÉMET

1914. szeptember 6.

Nem mondom, hogy nekem gondolatban bocsánatot kéne kérnem a németektől. Sőt épp a minap nevettünk össze Hatvany Lajossal, azzal a komoly nevetéssel, ahogy komoly időkben szokás s ahogy azoknak van joguk, akik előre megmondták. Mi csakugyan előre megmondtuk, hogy gyerekes tettetés vagy öncsalás nálunk a németnek az a kérkedő fitymálása, mely kivált íróinknál

talán Tóth Béla vagy még régebbről talán már kávéforrási idők óta szokás, s ami amily mulatságos olyan kulturánál, mely mindenestől a németből ered s a némettől táplálkozik, annyira öntudatlanul e függésből való kikiváncozásból magyarázódik, ebben van mentsége. Nem régen beszéltem el e helyt, hogy Newyorkban én voltam az az ember, kinek mert tetszeni a Fifth=Avenue, — így voltunk mi itthon s kivált Hatvany, azok az emberek, kiknek mert tetszeni Berlin, noha nincsenek sem hegyei, sem dombjai, sem római vízvezetékei s mint a mai pályaház, áruház és kórház=épületek: meri szépségét keresni a célszerűségben. Több évvel ezelőtt — Feljegyzések című könyvemben meg is van — cikket írtam berlini nagy benyomásaimról s az etikumról, melynek levegője ott megilletett megihletett. Viszont Párisról igen kevéssel a háboru előtt, de még a háboru előtt itt a Világban írtam meg utálatomat, amiért lakájává romlott az amerikaiaknak. Egyszóval: nekem a büszke örömmel együtt, mely bennünket, a németekkel szövetségeseket most elfog, nem kell egyben annak szégyenét is érezni, kit az események lefőztek. Mindazonáltal...

A furcsa az, hogy e lefőzetésen már egyszer keresztül ment a világ, keresztül áldozata, a francia, keresztül mind a páholyból nézője vagy véres részvevője az évszázados párbajnak, mely a francia=

ság s a németiség közt folyik. Mikor mi mai kommentátorai születünk, a világ ugyanígy tele volt a német nagyszerűségeen való elképedésen, s ugyanígy száanalommal és siratással elegy lenézés kelt volt benne a francia nagyszájuság iránt. Azok közt, kik előre megmondták, legnevezetesebb a híres Thomes Carlyle volt, ki megmondta már mint fiatal ember, már a harmincas évek legelején, mikor mint ismeretlen ifjú a nagy Goethével levelezhetett. Ha negyven, negyvennégy, negyvennyolc év előtt a poroszok így meglepték a világot, azt meg lehet érteni az alárendelt szerep után, melyet a diplomáciában még azután is játszottak, hogy Waterloonál tulajdonképp ők verték meg Napoleont, játszottak még 1850-ben is, mikor Olmützben annyira megalázta őket Schwarzenberg. De azóta a németek egyre vezetnek, — a berlini kongresszus óta ők a világ urai, — hogy' van, hogy újra meglep bennünket, hogy csakugyan azok?

Moltke, ki egyik legélesebb szem volt, mely német pápaszemen át nézte a világot, megmondotta már első dicsőségük napjaiban, hogy amit most 1870-ben szereznek, azt tulajdonképp csak negyvenötven év múlva fogják igazán megszerezni. Bámulatosan igaza volt e nagy embernek — s nemcsak katonailag vagy a politikában. Minden téren még egy nagy, még egy nagyobb erőfeszítés kellett, hogy a világ elhiggye a németeknek, hogy azok,

akik. Miért? Mert 1870-ben mégis csak olyan színe volt, hogy valami csoda, valami véletlenség a franciákon való diadal. Talán a második császárság korrupciója, az akkori Páris léhasága... és így tovább. Erősítette e fentartást a tüneményes hamarság, mellyel a francia a szörnyű megaláztatásból összeszedte magát. Az öt milliárdot, melyet akkor mesebeli pénznek tartottak, a mellénye zsebéből fizette ki, — Páris szebb lett, mint valaha, a polgári demokrácia büszkén hirdette jobb erkölcsét és keményebb fegyelmét... a hetvenedik vereségeket lassankint olyanoknak kezdték feltüntetni, mint aminők álmukban érik a művelt népet, mikor egy tatár csorda váratlan rajtuk üt. De most! Negyven év óta elő volt készítve ez a háború. Husz év óta szövi a diplomácia az intrikahálót, mellyel Páris egy kézfordulattal megfojtsa Berlint. A világ legtökéletesebb erődjei vonulnak Belgiumtól Svájcig. A világ legtökéletesebb ágyui a francia ágyuk, — lám a balkáni háboruban is a velük dolgozó balkán-tüzérség hogy megverte a német nevelésű törököket! A francia lélek meg sem érezte a hetvenedik érvágást. A francia művészet, a francia tudomány, a francia felsőség vezeti a világot. Még a filozófiában is, melyet a németek úgy tettek, mintha ők találták volna ki, itt a nagy Bergson, ki túlálmodja mind a német álmodozókat. Ezernyolcszázhetven csak véletlenség volt.

Valljuk meg: lelkünk mélyén ezt hittük valamennyien, még azok is, kik máskép beszélünk, még azok is, akik magunk sem hittük, hogy lelkünk mélyén ezt hisszük. A német — ezt nehéz megszokni oly népnél, mely már ezer éve szerepel a történelemben — a német tulajdonképp fiatal és fejlődésben levő nép. Tulajdonképp tanítványa: szellemiekben a franciáknak, gazdaságiakban az angolnak. A mesteren, ha még úgy leromlott is, mindig megérezni, hogy mester, a tanítványon, ha még úgy előre tör is, mindig megérezni, hogy tanítvány. A német épp oly kevésbé tudott imponálni a francia vagy az angol mellett, mint a tizenhét éves kamasz a negyven éves férfi mellett. Hiába: más az, mikor olyan valaki nyitja ki a száját, kinek már tizedik öregapja is tiszta mondatokban beszélt. Az ugyan ostobaság, ha most az angol s a francia kinjában barbárnak nevezi a németet. De bizonyos, hogy a német csak amolyan utánuk cseperedett az ő uriságukhoz képest. Az idegen, ki a nemzeteket nem ítélheti meg egyébről, mint ami kikerül kezükből, lehetetlen, hogy ne lássa a különbséget az angol s a francia tökéletesség s a német igyekvés között. Az angol ujság mégis csak más, mint a német. A francia szappan is más, mint a német. S ha most nincsenek is nagy íróik: valahogy meglettebb benyomást tesz a francia írás, mint a német.

A hiba itt van: hogy egy gondolattalan angol közhely szerint a németeket a költők és gondolkodók nemzetének tekintjük. Igaz: a német költészetben nagyszerű értékek találhatók. A legszebb emberi jelenség, Goethe, egyben német költő is. A német tudomány gazdag és élénk. De nem a németek találták ki a tudományt, sőt nem is régtől fogva tudósok. Egészen Schopenhauerig még legeslegnagyobb filozófusaikban is van egy lélekzetnyi naivság, sőt tudománytalanság a franciákhoz vagy az angolokhoz képest. Ezt szinte szentségtörés kimondani a Kant nemzetéről, — de éppen Kantról jut eszembe, hogy egyik leggeniálisabb megsejtésű munkájában, melyben a csillagvilágok keletkezését szinte mai természettudományi érzékkel magyarázza, ugyanakkor olyasmit is fejteget, hogy minél messzebb van valamely bolygó a naptól, annál könnyebb testű s megfelelően finomabb lelkű s tökéletesebb lényeknek kell rajta élniök . . . Hogy Hegel, ki különben oly genialis megsejtője volt az evolúciónak, milyen szinte orcátlan tücsköt-bogarat ír össze például a fizikáról, ugyanakkor, mikor Angliában már járni kezd a vasut, azt el sem hinné, aki maga nem olvasta. Ehhez képest Descartes, ki kezdte a tudományt, vagy Hume, ki Kantra hatással volt, még úgy is az érettebb, a megletebb benyomását teszi, hogy szinte tolvajnyelven kell gondolkozniok az inkvizíció miatt, mely a franciát, a cant miatt,

mely az angolt körülvette. A német mint költő, mint gondolkodó, mint tudós alig másfél vagy kétszáz éve, hogy a világon van. S amit a német genie e tereken tündöklőt és halhatatlant alkotott, annak gazdag misztikumában van valami hasonlatosság azzal a még misztikusabb értékkel, mit például az orosz irodalom szállított az emberiségnek. A német nemzet művelt nemzet, a német ember irástudó, tehát felvilágosodott ember, a német úr s a német nép között nincs tudásban olyan ég és föld különbsége, mint az angoloknál vagy a franciáknál. Ez a németek egyik ereje, nem pedig az, hogy ők a költők és gondolkodók nemzete volnának.

A német genie más téren nagy és hódító, s e tér az, melyen még a világhódító és szervező angolt is fölülmulja. A német az igazgatásnak és a fegyelemnek genie. Ezt furcsa olyan népről mondani, mely ezer évig szomorú példája volt a megtépettségnek s az élhetetlenségnek. De mégis így van. Csak éppen úgy járt geniejével, mint ahogy némely életrajzokban olvashatni, hogy egy-egy nagy művész más tereken való évtizedes vergődés után jött rá, hogy ő tulajdonképp mire való, s husz évig festett, mire rájött, hogy írónak született. Ez volt véletlenség: hogy a német egy és más körülmények összejátszása folytán ezer évig nem jött rá, hogy ő a tettnek, a cselekvésnek

s ezzel a hatalomnak embere. Ő maga sem tudta, magát is meglepte 1870-ben, hogy mily könnyen megy neki, — hogy hihette volna a többi világ mindjárt első intrádára?

Pedig valamiről gondolhatott volna rá. Arról, hogy sehol annyi király nem volt, mint német földeken s még ezenfelül exportált is királyokat a német. Ma is németek nemcsak a német uralkodók s német a mi dinasztiaink is, de németek királykodnak az oroszokon, az angolokon, a bolgárokon, a románokon, nem szólva arról, hogy a francia, az angol s részben az olasz arisztokrácia is német származás. Kell hát a németben valami olyan tulajdonságnak lenni, mely kijelöli az uralkodásra. Kell valami olyan erejének lenni, mellyel vezetni és fegyelmezni tud. Kell benne annak az erőnek vagy ügyességnek vagy értéknek meglennie, mellyel az ember fölülmarad. Ezek az értékek lehetnek sokfélék, lehet bennük különbség jelentőségre és erkölcsi rangra. De hogy javarészt java értékek, azt megmutatta a hetvenedik háboru és megmutatja a mostani. Sokat gondolok most Heinéra, hogy mit szólna ő, ki annyit viccelt a német kislejedelmekről, a két Lippe herceghez, ki most egy muk nélkül esett el a háboruban. S a császártól a legkisebb emberig: a német nemzet az erkölcsi komolyságnak, a fegyelemnek, az áldozatkészségnek olyan képét mutatja, mely mellett e komoly napok-

ban játéknak tetszik mindaz az irodalom, művészet, tudomány és szépség, mely máskor életünket betölti.

Ez persze a nagy napok optikájával járó csalódás. A német azért erős erkölcsében, mert komolyan veszi s lelkébe és cselekvésébe felszítta mindazt a tudományt és szépséget, melyre maga jött rá vagy amit másoktól tanult. Csak éppen, hogy ez a dicső helyfoglalás a világ népei közt, melyet a kultivált erő hatalmával visz most végbe a német, nem befejezés, hanem kezdet. Most már el fogják a németnek hinni, hogy az, aki. Most már nem nézik majd jövevénynek. Most majd nem fog már össze ellene az egész világ, nem hiszik, hogy véletlenül van helyén s nem remélhetik, hogy kitorják onnan. S ekkor, ha majd nem kell minden erejét, gondját és munkáját arra fordítania, hogy a kaján irigység ellen megvédje magát: most transzponálhatja majd erőit mind a szépségek, akár kecsességek felé is, melyek eddig hiányzottak belőle és életéből. Meglesz az a hatalma s ezzel az a nyugodt biztossága, melyben pótolhatja az ezer évet, amivel tulajdonképp fiatalabb a latin műveltségű vezérlő népeknél. Még nem volt Mars, kire Vénusz és a gráciák rá ne mosolyogtak volna. Aki meghódítja a hatalmat, az meghódítja a szépséget is.

SUVALKITÓL SZIGETIG

1914. október 7.

Nagyanyám hiu és tiszta öregasszonyka volt, kinek hullámos fogyték haja még töpörődött korában is rávallott a legszebb szőke kis ördögre, ki valaha lánykorában Balassagyarmat és Vágújhely közt hancurozott. Ez bizony nagyon régen volt, még a márciusi idők előtt, — s negyvenkilencről nagyanya azt mesélte, hogy már mint menyecske féltette bölcsőben ringó első kis fiát a Kecskemét-hez közeledő kozákoktól. Egy este, beszélte, a gyertya már égett a lakószobában, úgy várta haza nagyapát a sötét konyha felől. Egyszerre dobogás hallatszik, ropogás, kiabálás, csörömpölés, — lábában megzsibbad a vér, alig hogy oda tud vándorolni háttal a bölcső elé, hogy kitárt két karjával valahogy — maga se tudja, hogy' képzelte — megvédje kis fiát, — egyszerre a konyhaajtó beroppan, valaki belökte vállal s egy nagy darab csizmás, szakállas, pikás katona ront be a szobába. Veres és izzadt a képe s tántorogva közeledik a fiatal asszony felé, mint a rossz álom. De el is vonul, mint a rossz álom, — a fiatal asszonyon fehér csipkekötény van, a bölcsőre fehér csipketakaró van vetve, — a kötényt letépi az asszonyról s ellöki a bölcső elől, a takarót lerántja a

bölcsőről, aztán dülöngve, ahogy jött, zsákmányával kirobog a sötétbe . . .

Ez ezernyolcszáznegyvenkilencben volt, — azóta sok minden történt a világon, Darwin fölfedezte a létért való küzdelmet, Marx az osztályharcot és Peary az északi sarkot, van gyorsvasut, vizalatti hajó, automobil, repülőgép s az orosz nevet beirta a világirodalomba Tolsztoj, Dosztojevszki és Turgenyev, — de nem hiszem, hogy a kozákok azóta, megváltoztak volna, hogy azóta mások volnának, mint ezernyolcszáznegyvenkilencben voltak, s ezernyolcszáznegyvenkilencben mások lettek volna, mint ezernyolcszázhuszonkilencben voltak. A pusztákon legelő ménések sem változtak ötven, száz, kétszáz esztendő óta. A lappok s az esztek sem változnak, a cseremiszek, a cserkeszek s a tatárok sem, — a kolera sem változik, mert csirái sem változnak, ahogy a szent Oroszország ápolja vagy hagyja az állapotokat, melyek közepett fennmaradhatnak. A szent Oroszország rászabaddítja a nyugati világra posványáiból olykor a maláriát, szennyéből olykor a kolerát, rejtett s messzi zugaiból a kozákokat, a tatárokat, az évszázadról-évszázadra változatlan primitivséget s vérszomjuságot, melyet hagy vagy tenyészt a maga szolgálatára. Fenyegetés gyanánt sötétleni, vesze-delem gyanánt tornyosodni a művelt világ határszélein: ez az a rendeltetés, melyet magának a

földtekén választott. Mi célja vele? hová tart benne? maga sem tudja. Csak van, csak terjeszkedik, csak fal és nyújtózkodik. Mint a spanyol kalandorok a vérbajt az indiánusok közé, úgy küldi maga előtt az intrikát s a korrupciót, a kolerát, a vesztegetést, a külön erre nevelt pusztai csordákat. Mit akar? dűlni akar, — élni akar s az ő élete ez. A művelődés elől el nem zárkozhatik, a pallérozódást el nem háríthatja magától, — szelidül, javul, természetes nagy tehetségei kifejlődnek, egy miszteriumos nagy filozófia, egy barbáran festői művészet kezd kibontakozni differenciálatlanságából, — de vigyáz magára, hogy valahogy bele ne essék a világnak abba a rendjébe, melyben dolgozni kell, fáradsággal megélni, rendet és fegyelmet tartani. Nem akar változást abban, hogy élete letelhessék gőzben, mámorban, tompa lustaságban. S időről-időre szétrug a többi világban duhajon, otrombán, néha szinte csakis a kár kedvéért, amit ne csak osszon, hanem maga is vegyen, mint ahogy a régi időkben, melyeknek lelkét fenn akarja tartani, a bővérű emberek eret vágattak magukon. Hát ha ez kell neki, kaphat belőle. Szigettől Suvalkiig köszörülődik a beretva.

S ez a háboru arra való, hogy a duhaj szomszédot visszakergesse vackába, hogy vagy ott pusztuljon, vagy kialudja mámorát. Miért volt lenn Szigeten, mint keres a mi szelid, csöndes, tisztos városaink körül, melyek még hatalmát sem növel-

nék? Ha nézzük a fejetlenséget, mellyel csapatjai lejöttek: mintha maga sem tudná, miért jött. Csak bekukkantott, csak bedülöngött, hogy ami fehéret, csipkét, díszet, meleget, gondot és szépséget talál, egyet rántson rajta, tépjen, szakítson, aztán dülöngjön tovább. S ez a kis haza, első ijedségében, rémült karja kitérésében olyan is volt egy percig, mint a fiatal anya, ki dermedtségében is halálos elszántsággal védi, amit szeret, ami az élete, amiben tovább él. Csöndes életünket, bimbózó fejlődésünket, becsületes művelődésünket kell végre biztosítanunk a türhetetlen fenyegetés és bizonytalanság ellen, melyet a szándékos vadság jelent számára, mit szomszédunkban tervszerűen tenyésztenek.

S lehet róla tenni, hogy a veszedelemnek vége legyen. Nem játék, de nem is kilátástalanság. Az idők mélye felkavarodott, minden feladatot egyszerre vet föl, de minden erőt is, mely lebirásukra való. Az életveszedelem számára nincs lehetlenség. Az amerikaiak a Panama-csatorna körül kiirtották a sárgalázás szunyogot s most vannak kiirtóban kontinensükről a legyet. Nekünk is ki kell irtanunk: nem az oroszszágot, ami nem szükség s örület volna gondolni rá, de a kozáktenyésztést, a mocsári lázat, melyet mesterségesen tartanak fenn odaát egy rablógazdaság uralmi rendszerében. Most látjuk csak, mennyi a veszíteni valónk s most látjuk, hogy meg tudjuk menteni.

Suvalkitól Szigetig renaissance készül. Nemcsak a mienk, de az orosz nemzeté is. Kimetszeni belőle a kozákságot: erre vállalkoztunk az emberi műveltség nevében. Fájni fog neki, de hálás lesz érte.

ILYENKOR

1914. október 11.

. . . Tudom, hogy ilyenkor az embernek nem illik másképp a világon lennie, mint úgy, hogy szinte nincs is a világon. A hadi idők paradox voltába tartozik, hogy ugyanakkor, mikor a leglappangóbb értéket is kiszorítják az egyesből, viszont magától értetődőnek kívánják vétetni, sőt az ettől értek heves helyeslését teszik fel, amiért közömbösen száguldanak el az egyes fölött, ki mentül kiválóbb, annál kéjesebben veti, szinte találja magát a háború vak demokráciája alá, melyben a lángelme szakasztott azon ágyutöltelék, mint a félhülye. Bismarck azt tartotta, hogy a franciából hiányzik, ami minden német őrmesterben megvan: hogy éjjel, sötétben, egymagában s mikor senki sem látja, teljesítse kötelességét. Az idestova egy hónapos ütközet, melyben most a francia nem enged a németnek s éjjel-nappal folyik benne a harc akkora vonalon, hogy minden egyes katonán megfordulhat

valamennyiük sorsa: azt mutatja, hogy képes erre a francia, sőt a gyülevész angol is, ha van rá alkalmja. Ez ilyenkor a levegőben van, mint tavasszal a csók — nem lehet másképp. Megint csak meglátszik, hogy az emberek se nem ördögök, se nem angyalok, hanem mindkettőre megvan bennök a lehetőség. Én sokszor mondom asszonyoknak, hogy nem ismerik egymást, mert, hogy úgy mondjam, csak hétköznapi s ennek alacsonyságában ismerhetik egyik a másikat, holott mi a szerelem vasárnapjairól ismerjük őket, mikor a hevület kiváltja belőlük a legszebbet s a legjobbat, ami ott lappang, tehát ime megvan bennök, — s ez is igazán ők, nem csupán az alacsonyságaik. Bizonyos, hogy nem tulzás, mikor a háboruban hősookról, sőt félistenekről beszélünk, — vannak ilyenek, sőt sokan vannak, sőt némely hangulatok idején a legtöbb katona ilyen. Viszont ezek a félistenek, ezek a hősök, ezek a katonák ugyebár ugyanazon felebarátaink, kik a békés életben székálló legények voltak, vagy ügyvédek, vagy orvosok, vagy parasztok, vagy hivatalnokok vagy újságírók, — s rendszerint igen kevésbé tették a tökéletesség vagy éppen a hős vagy pláne a félisten benyomását? Látom is, kivált a polgári sebesülteken, kik — a derék, az igazán hős fiúk — most már szerencsésen itt lábbadoznak közöttünk, hogy egy kis, egy bocsánandóan csöpp hiuságot nem tudnak elnyomni maguk-

ban, — hogy vitézi köntösüket s dicső sebüket némi megilletődéssel s kacérsággal viselik, maguk is gyönyörködve magukban s egy kicsit adva is azt, amik valóban: a félelmetlen és gáncstalan lovagot — főképp az olyanja, kinek apái messze visszamenő soron nem forgattak fegyvert, még bicskát sem igen, s most úgy helyezkednek el, jóleső elégtétellel, a rájuk hárult nem csekély áldozatban, mint olyasmiben, mi eddig csak az előkelőbb rendeknek, népeknek, felekezeteknek volt fenntartva. Meg vannak hatva maguktól — s méltán: mi is meg vagyunk hatva tőlük, — s amennyire egyéb s közönségesebb tulajdonságokkal elegy s békeidőkben ezektől el is nyomott bennük az önzetlenség, az áldozókészség, a rettenthetlenség: annyival még szebb, még dicsőbb, még szeretnivalóbb, hogy most egyedül ez van meg bennük . . . Megfigyeltem minap a főváros közgyűlésén, melynek emberei végre sem naivakból és rajongókból választanak, — megfigyeltem, hogy mialatt együttvéve a legmagasabb elszántságot s hevületet jelenítették meg, ugyanazalatt akárhány egyesben megmaradt a józan ember számos kétsége s a kulturembernek az a hamis szemérme, mely maga előtt is szégyelli az ellágyulást vagy ünnepeskedést . . . Clair=obscur érzéssel keltek fel, mikor felállással ünnepelték királyunkat, a német császárt s a távol tereken vérző hadakat — de megfordítva is lehet mondani s így

is igaz: hogy, mialatt egyik-egyik tele volt kétséggel, józansággal, talán cinizmussal is, ugyanakkor ugyancsak egészen eltöltötte a valamennyiük nemes hevülete, szent hite, minden áldozatra kész nemes elszántsága . . . Az emberek összetettek s az idők még összetettebbek, mert ez összetett emberekből vannak összetéve. Ahogy most nézzük, amit messziről és kívülről jobban láthatunk: az entente táborát: mennyi hencegés, mennyi nagyszájúság, mennyi gyerekesség, — gyerekes gyerekesség, gyilkos kegyetlenség, pokoli ravaszság, megható erőfeszítés, ocsmány elvadulás, hősi türés, nagyszerű indulat, humoros fölöttesség, komédiázott objektívság . . . s vér, vér, vér . . . s mindez együttevée nagyot jelent, a legnagyobbat, mit a világnak műveltségben vagy sokaságban élén álló nemzetek együtt kitenni tudnak, tehát valóban a nagyot.

S az embert bántja, hogy ezt a nagyot idestova izgalom nélkül tudja birni. Hogy mialatt a világtörténelem legnagyobb eseménye történik, — ha nem, mint indult, legnagyobb politikai, mindenestre eddig legnagyobb hadi és, nem talállok rá más szót, technikai eseménye — azalatt tud nyugodt lenni, néha unatkozni is, napot nap után egykedvűen, néha illetlenül derülten, néha méltatlanul rosszkedvűen leőrlölni, s érző, értő, az emberiség minden dolgaiban résztvevő ember létére valahogy úgy állani e földindulással szemben, mint ahogy

az ember szélvészben felhajtja a gallérját s éllel fordul a vésznek. Az ember érzi, hogy ilyenkor nem szabad magára gondolnia s el kell tűnnie a semmiségben, mert mi ő s az ő kicsiny érdeke a teméntelenségekhez képest, mik most egymásra zúdulnak? De olyat is érez, hogy óriássá kéne nőnie ez óriás idő miatt, hogy tudjon tenni valami ezekkel egyaránt nagyot, valami döntőt, hasznosat s a sors erejét javunkra fordítót, — s elfogja a csüggedés, ha nemcsak ezt a nagyot nem tudja, de magát az idők nagyságát sem tudja annyira érezni, mint amennyire eszének át kell látnia, hogy nagyok. Lehet, hogy ez óriás idők hosszantartása is teszi. Mindenben másban a villám egy pillanat, a tűzokádás egy nap s ha a föld megnyílik, egy perc alatt benyel világokat. De ez a világvihar, amily heves, olyan állandó, — beláthatatlan, hogy mikor lesz vége. Kétségbeejtő, de úgy van, hogy az ember kezdi megszokni, s kezd eltompulni úgy dicsőségei, mint csapásai, mint távlatai iránt. Nichts is schwerer zu ertragen, Als eine Reihe von schönen Tagen, — ez, úgy látszik, áll a nagy napokra is, s az ember, ki eped az után, hogy tegyen valamit, hogy használjon valamit s a felviharzó bizonytalanságokban jelentsen valamit felebarátai számára: könyörögve néz körül köteles eltörpüléséből: tartsátok bennem a lelket, hogy tudjam bennetek a lelket tartani!

S körülnéz nagy példák, nagy társak, nagy elődök után. A legnagyobb, talán az egyetlen mai nagy író, Anatole France fájdalmas öngunynyal teszi le a tollat: hozzáértők azt tartják, hogy stílusom nem vág e mai napokhoz, — igazuk lehet . . . hetvenegyéves vagyok bár, de erős és egészséges, beállok katonának! . . . S a legnagyobb, ki valaha tollat forgatott s emberi jelenségül is tán a legkülönb, kit eddig hátán hordott a föld: Goethe az ő örökkévaló ábrázatán folt gyanánt viseli az emléket, hogy mikor kortársa volt az addig ugyancsak legnagyobb világeseményeknek, világhaladásnak s világveszélyeknek s bennük saját nemzete irtózatos válságainak, rémítő bukásának s isteni talpraállásának: mindez óriás történetek éppen csak eszéig tudtak felhatni, de érzését nem tudták felgyujtani. Egy=egy elkényszeredett szatira, egy=egy neki=fohászkodó intelem — ahogy az addig legnagyobb idő az addig legnagyobb emberre valóban hatott, az mindössze a Hermann und Dorothea kispolgári nyájassága . . . még csak nem is valamely büszke archimedesi elzárkózás a földi bármily nagy véges=ségek elől a geometria örökkévalóságba, — nem, csak a jobbmódu ember fennakadása a zavaros idők kényelmetlenségein s ellágyulása a kis életben való visszatükröződésén . . . Hogy lehetséges ez? Mi teszi ezt? A közelség? S végzete az embernek, hogy valahogy mindig megcsalódjék,

mikor az örökkévalósággal találkozik, mint ahogy a leány; mikor megtörténik vele a legnagyobb, mit a teremtés az ember számára tartogat, nem tud nem érezni egy halk *ennyi az egészt?*

Vagy hogy ma, fájdalmas gunyjául e legnagyobb időknek, embert egyet sem tudunk annyira nagyot, hogy eszét, szívét és hatalmát a sors személylyé váltában érezzük magunk felett? Ez nem akar kisebbitése lenni a sok, sőt példátlanul sok kitűnő jellemnek és tehetségnek, kit, élükön a német császárral, e mostani események felbukkan= tottak. De tán a most kiváló kollektivitások renge= tetsége teszi, hogy ezekkel felérő egyes embert nem tudunk, — valahogy azt érezzük, hogy a Krupp=mozsarak s a vizalatti hajók, hogy a mai tűzértség, várostrom s ötszáz kilométerig szélesedő harcsorok geniálisabbak mint az emberek, akik kitalálták s rendezik és vezetik. Mintha a személy= telen nagyság korszaka kezdődne, — s akik meg= szoktuk, hogy nagyságot csak a magunk emberi fajtájában keressünk s most vagyunk, sok tiz= vagy százezer esztendő után leszokóban arról, hogy a mindenség mindenhatóságát is emberfor= mában képzeljük és imádjuk: éppoly ürességet érzünk magunk körül, mint érzett az első hívő, kinek azzal kellett kiejtenie kezéből a szentírást, hogy nem szentírás, csak legenda . . . Vagy teszi mégis csak és egyszerűen ez a rengetegség, mely

sokkal hirtelenebbül jött, hogysem idegzetünk fel tudná venni, — mint ahogy bizonyos fokon túl a rettenetesen nagy hang, az irtózatosan erős villamosság nem megy át rajtunk, nem ráz meg bennünket, csak leszalad rólunk, mint akik gyengeségünkben s törékenyságünkben méltatlanok vagyunk felvételére, még arra is, hogy őbele pusztuljunk bele?

Nem tudom — ki tudhat bizonyosat ilyenkor? S amit tud is: nem nevetséges-e vele ilyenkor? Ki számít ilyenkor? S mi jelent valamit ilyenkor? A vihar végigszánt a világon s vele menni s meghajlani előtte: ez az egyetlen, amit tehetünk — ilyenkor.

REGELE CAROL

1914. október 18.

Regele Carol... mily hamar mulik az idő... igazán mintha tegnap lett volna, holott akkor még uralkodott Abdul Hamid s a szelámlikon még láttam fehér lipicáneres kis fogata után szaladni a pasákat, — nemcsak Károly király élt még, de az európai török uralom is, — a két balkáni háború előtt volt, sőt a bosnyák annexió előtt, hogy a Regele Carol-hajón átutaztam Konstanzából Konstantinápolyba. A Regele Carol-hajó szép hajó, hosszú és karcsu hajó, Liverpoolban épült, — rézverete

csillog az üde szellőben s a delfinek vidám buk-fencsel üdvözlík kétfelől, ahogy tarajat hasít az ágaskodó fekete vizekbe. Most, gondolom, másodmagával járja az örvényes tengert, akkor még magában járta, s Lahovary ur, miniszter, hazájának akkor, úgy emlékszem, konstantinápolyi követe, boldog büszkeséggel ütögette tenyerével a fapadot, amin néhányunkkal üldögélt — szakasztott ahogy a paripa nyakát szokás megveregetni, kivel, érzik, díjat fognak nyerni. A román államférfi, ki csak éppen egy cseppet cigány, de különben a legeurópaibb eleganciájú diplomata-gentleman, ahogy Konstanzából (mely éppen csak egy cseppet cigány, de különben szakasztott Ostende vagy Biarritz) ahogy mondom Konstanzából átrepültünk a gyönyörű hajóval (mely éppen csak egy cseppet cigány, de különben szakasztott Calais=Dover vagy Boulogne=Folkestone) átrepültünk Konstantinápolyba: finom mosolylyal beszélgetett velünk magyarokkal az ő büszkén fejlődő hazájáról. A mi királyunk okos ember, mondogatta komoly meggyőződéssel. Aztán elhallgatott, majd a hajót magyarázta, milyen szép, milyen sokba került, de mennyire megéri, mert mennyire egy kis darab világforgalmat, talán világhatalmat is jelent a román királyság számára ez a vonal. Itt megint elhallgatott, maga elé nézett, majd felnevetett: tudniillik és viszont nekünk is van magunkhoz való eszünk! . . . Ebben a neve-

tésben volt egy csepp . . . volt valami, ami nem volt kellemes, — de a miniszter ur mindent összevéve igen jó benyomást tett ránk, — amit mondott, érdekes is volt, igaz is volt, s ha életem legnagyobb tengeri betegsége még azon este minden gondolatomat el nem vágja, bizonyára el is gondolkoztam volna szavain.

Azóta nem egyszer bebizonyosodott, hogy Károly király csakugyan okos ember, de az ő hol makrancos, hol kezes, alapjában azonban hű románjai szintén nem estek fejük lágyára. Az olaszon kívül ma kétségtelen a román Európának legokosabb nemzete — ami pedig Károly királyt illeti: nem kegyeletlenség, hanem valóban bevezető a Pantheonba való bevonulásához, ha halálakor eszünkbe jut, amit Metternich mondott Talleyrandról ugyanily szomorú alkalommal: hát ezzel mi célja lehetett?! Hohenzollern Károly a legokosabb, legkeményebb, legszerencsésebb elme volt, mely Európa utóbbi félszázadában egy ország helyett s annak számára gondolkozott. Alatta lett Románia, alatta lett ország, alatta lett alkotmányos monarhia. De nagyon rövid ideig maradt volna monarhia s nyilván ország sem sokáig, ha Károly király tulságosan betű szerint veszi a liberális alkotmányt, melynek ő volt legfőbb őre. A román nép igen tehetséges nép, feltétlenül kulturnép, s szerencsés tengeri fekvésében s amennyire kényes,

olyan sok esélyt kínáló helyzetében beláthatatlan nagy jövő előtt áll. Ostoba gőg volna közjogi intézményeit fitymálni, — de fiatal, a rabság alól alig kiszabadult s állandóan életveszedelemtől ostromolt országokban a béke is hadiállapot, — háborúban pedig a parancs az erő s az ember a biztosság. A balkáni országoknak sorra liberális, sőt demokrata az alkotmánya, még Montenegrónak is — de azért kell, hogy az uralkodó legény legyen a talpán, ő legyen az állam s szava legyen törvény, különben az alkotmányos szabadság nem tartja együtt sem az alkotmányt, sem a szabadságot. Amily nagy bennük a nemzeti önérzet, annyira jobb, ha a dinasztia idegen: nem csupán a külföldi összeköttetések miatt, de mert balkáni király csak autokrata lehet, viszont balkáni nyak nem igen hajlik meg maga fajtája előtt. Még Szerbia, még Montenegró urának is legalább is külföldön kellett iskolába járnia, hogy valami nyugati szagot hozzon magával a hazai illatba. Kis országok, de kivált a Balkán országai olyan terei az uralkodó művészetnek, hogy nem csoda, ha minden veszedelmes voltuk mellett mindig akad trónjukra vállalkozó. Nemcsak nyereség dolga, hanem becsvágyé is, s egy jó balkáni király igazán minden elégtételt megszerezhet magának: az egyéni hatalmat, de azt a tudatot is, hogy nagyot alkotott s nagy sokaság ember számára alkotta meg a boldogság föltételeit.

Károly király mindez elégtétellel szállhatott sirba. Nagyszerű munkájával egyaránt nagyszerű volt az őszinteség is, ahogy csinálta. Sohasem titkolta, hogy Románia dolgát a maga ügyének tekinti, — nemcsak úgy, hogy mindenestül eljegyezte magát Románia érdekeivel, de úgy is, hogy e szép országot s e tehetséges népet szinte olyanformán tekintette a maga birtokának, mint valamely nagy trösztkirály az egész trösztöt s annak minden milliárdjait és érdekeltjeit, s természetesnek veszi, hogy a részvényeseknek természetesnek kell venniök, ha ő az ő vezető hatalmát tovább örökíti fiára vagy unokaöccsére. Hogy úgy mondjam: a maga vállalatának tekintette Károly király Romániát, — annyira annak, hogy az orosz=török háboru idején, mikor az oroszok oldalán karddal vágott országának helyet az európai koncertban, de ez ocsmány hálátlansággal fizetett az új kishatalom segítségével: leveleiben egyenesen úgy ír ide is, oda is segítségért s támogatásért, mint aki így nem tudja magát fenntartani a nehézségek közepett s abba kell hagynia vállalkozását . . . Károly király jó román volt, de egyáltalában nem adta a románt, egyáltalában nem titkolta, hogy németnek érzi magát, mindenestül Hohenzollernnak, ki az ő Peles=kastélyából úgy igazgatja e szép világot, állítja vissza klastromait, ápolja nyelvét és nemzetiségét, mint ahogy például a porosz földesur törődik magyar

birtokán az iskolával, vagy a zsidó földesur a katolikus templommal. Végrendeletében meg is mondja, hogy ő holtáig jó katolikusnak érezte magát, de nagy szeretettel van az orthodox hit iránt is s kívánja, hogy koporsóját mindkét szertartás szerint beszenteljék. Ez a végrendelet különben is érdekes okmány. Bőkezűen s nemesen rendelkezik benne számos milliónyi összegek felől az a Károly király, ki (ellentétben bolgár Ferdinánddal) meglehetősen vagyontalanul érkezett volt annak idején uj hazájába. Tehát: se nem tagadja, se nem leplezi s igen helyesen csöppet sem szégyenli, hogy hosszú uralkodása alatt nemcsak országa hasznával törődött, hanem a magáéval is: egészséges erkölcs szerint a maga számítását is ráépítve országa számvetésére, hogy saját érdekének nagy lendületével tudjon ez országért dolgozni, helytállni, csodákat mivelti. A szabadszáju román ujságok (melyeknek száját szuverén fölénynyel sohasem igyekezett befogni) ezt sokszor szemére is vetették a, mint ők irták, jött=mentnek. A jött=ment nyugodt önérzettel fütyült ezekre a firkákra s nyugodt nyíltsággal vette világi hasznát az örökreszóló haszonnak, melyet uralkodóművészete a románságnak hajtott. A románság nagyobb elméi így is értékelték e nyíltságot: erkölcsösnek és egészségesnek, — a nagy román költő. Alexandri, azt mondatja vele egy versében: »Én, Károly király, a román nemzetnek háboru zajában

országot, magamnak pedig békében házat építettem . . .«

Nyilván nem ok nélkül jutott eszembe Bismarck, mikor most husvétkor lesz két éve Szinai-jában jártam s a szép Peles-kastélyt szobáról-szobára megmutogatta a főkulcsár. Mindent összevéve s leszámítva némi *schmücke dein Heim*-os izléstelenséget, gyönyörű fejedelmi kastély, mely minden műkincseivel s márványaival mégis inkább családi hajlék, mint reprezentációs épület. A királynő lelke uralkodik rajta jobban, mint a királyé, — a szelíd költőnőé, ki valahogy e makrancosan érdekes nép fejedelmi méretű német guvernántjának érzi magát. Egészen német tanya, egészen német fészek, — valaki olyannak buen retirója, ki itt van igazán itthon, itt pihen a sok nagy után, mit a künn tengerekig terjedő földért művelt, — viszont, bármennyire nem kér többet az élettől, mint hogy ebben a hajlékban családotól békében vonhassa meg magát, annyira elképzelhetetlen számára, hogy az e házon kívül messze terjedő országhoz neki úgy ne legyen mindenkorra köze, mint az apának fiaihoz, mint az alkotónak művéhez, mint a gazdának uradalmához — sőt nemcsak neki, hanem fiainak vagy öccseinek is. Minden művész Pygmalion, ki szerelmese és ura a Galatheának, kit kiformált s kibe életet könyörgött. Az utóbbi hónapokban — mi kortársak csak sejtjük, de utódaink a történe-

lemből bizonyosan fogják tudni — Károly király jó néhányszor azon a ponton volt, hogy inkább leköszön s otthagyja trónját, semhogy az ő keze vezesse vesztébe az országot, melyet igazán a semmiből teremtet meg. Fenyegették ezzel, ő is fenyegetőzött vele s nyilván komolyan gondolta e fenyegetődzését — de nem hiszem, hogy lelke mélyén egy percre is bele tudta volna magát élni s elhihette volna, hogy ő élhet s Románia is élhet, de nem egymással élnek. Végrendeletet is irt, már évekkel ezelőtt — de nem hiszem, hogy mind halála percéig egy percre is bele tudta volna magát élni abba, hogy lesz idő, mikor a világ lesz, Románia is lesz, de ő nem lesz.

Pedig mégis így lett s nem csoda, ha ő nem tudta elgondolni, mert mi meg, kortársak, nem tudjuk elhinni s még igen sokáig nem fogjuk megszokni. Egy percre megérint bennünket a világtörténelem szellője s érezzük: e kemény tehetségű férfival a világtörténelemnek egy olyan bizarr fejezete záródik le, aminő talán a konkvisztádoroké volt, kik kalandos kedvvel gályára szálltak, hogy tengeren túl világoknak vessék fel magukat urává. A modern Pizarrók és Cortezek e sorozata Napoleonnal kezdődik s Wied Vilmos albániai felsülésével karikatúrában enyészik el. Azt hittük, száraz üzleti időket élünk s utólag kitűnik, hogy nincs nagyobb romantika az üzletnél. Mind a nagy birodalom, ország, nemzet

és dinasztia=alapítások, melyek száztiz év óta elvonultak nagyapáink, apáink és magunk előtt: azon szárazon, réalisan s valóságosan belekerülhetnek a legendába, sőt a mithológiába. A Herakleszek, a Tezeusok, a Jázonok, az Odisszeusok s az Eneászok kezdő és tapogatózó dilettánsok ezekhez a szemünk előtt meséket mivelt felebarátainkhoz képest, kiket itt láttunk magunk közt huszárhadnagyi vagy kúraszir uniformisban, közélről láttuk emberi végességüket s fogatkozásaikat, láttuk őket azon a ponton, hol kis hija nevetségben nem maradnak s utolsóbakká lehetnek az utcák koldusánál — de csak meg kell halniok, hogy világos legyen, hogy félistenek voltak. Képzeln persze másképp képzeljük a félisteneket, ám ez a mi hibánk. Sem az istenek, sem a félistenek nem lehetnek mások, mint akik elképzelik őket. Emberek, s éppen azzal válnak halhatatlanná, hogy emberfeletti tudnak kiváltani emberi gyarlóságukból.

MILITARIZMUS

1914. október 16.

Az angolokban megvan annak az előkelőségnek kötelességtudása, amelyet maguknak vindikálnak. Nem hazudnak oly naivul otrombán, mint az oroszok, nem átkozódnak oly szíveveszett őszinte=

séggel, mint a franciák, s rendes képmutatásukkal olyas formulákban igyekeznek megmagyarázni, hogy miért másért is keverik e háború kártyáját, mint a német üzleti verseny megbénítására, amely szólásokkal maguk előtt sem kell pirulniok s nem kell magukat képen köpniök, ha a tükörbe néznek. Az angol snobismus egy idő óta demokráciában utazik — az most a kiváltsága, hogy letesz a kiváltságokról. Ma shoking olyan lépést tenni, mely nem lépés a népuralom felé. Ma angol nem foghat fegyvert, hanem, hogy a nép jogát vivja ki vele. Mérhetetlen szerencsétlenséget a világra, a katonai erőfeszítés minden kínját magára, alkalmasint mihamarább az általános védőkötelezettség soha nem próbált militarizmusát: mind azért veti és veszi az angol, hogy, mint szónokai mondják, megszabaddítsa a világot a militarizmus átkától.

Ezt nem gúnyból mondom. Ha valahol megáll a homoepatia, úgy a politikában — ördögöt Belzebubbal, militarizmust, ha csakugyan átok, militarizmus-sal legbiztosabb kiűzni. Az a kérdés, hogy a militarizmus, melyet a német fegyverkezetttség szorított volt ránk, valóban az a militarizmus-é, melyet a népuralom, a népjogok, a népi boldogság elérésére kell leráznunk magunkról?

Jobb szeműek többször meglátták — a háború előtt mind többször — hogy valamint a francia szociál-republikanizmus és parlamenti mindenható-

ság álarcában egy csekély tőkés kisebbség zsarnokoskodik a dicsőség népén: a német feudál=abszolutizmus, a porosz junker=monopólium formájában a népakarat uralkodik a kötelesség nemzetén. Legutóbb a legélesebben a zaberni eset körül mutatkozott ez meg, még pedig — s ez a legtanulságosabb — éppen a militarizmus dolgában. A német polgári, és, amíg még kényesebb, az elzászi faji önérzet összeütközött a katonáival. A vége az lett, hogy, egypár külsőleges engedmény után a katonai büszkeségnek, a militarizmusnak hazájában valójában a polgári akarat kapott meg minden elégtételt. Hogy lehetett ez? Csak úgy, hogy a német nép urai azért tudnak rajta uralkodni, mert egyek a német néppel. S a német militarizmus azért mindenható, mert egy a német népnek maga felett való hatalmával.

A katonaság úri, királyi, zsarnoki származású, de túlnő ezen a származásán. A militarizmus a néphadseregben törököt fogott, mely nem ereszti. Leszámítva bizonyos külsőségeket, más időkből maradt sallangokat, melyek éppúgy nem tartoznak a katonaság lényegéhez, mint nem tartozik hozzá a stechschritt: a militarizmus csakugyan nem egyéb, mint a népeknek már békeidőben való megszervezettsége hadiidőkre. A militarista német militarizmus ma már valójában szintén nem egyéb, mint a miliciás svájci vagy amerikai militarizmus. Hogy melyik forma az alkalmasabb s a merevebbel járó

áldozatok szükségesek-e a célhoz: arról lehet elmélkedni s a próba el fogja dönteni. De hogy amíg van rabló, addig csendőr is kell s hogy amíg van lehetősége annak, hogy egyik embercsoport a másikat testi erővel igyekszik lebírni, addig minden embercsoportnak meg kell szervezve lennie ilyen kísérek ellen: azt csak az nem látja, aki nem figyeli meg, hogy a szabad Amerikában munkásszervezetek úgy, mint munkáltató szervezetek olyik helyt ágyukat rejtegetnek, ha netalán össze kellene ütközniök. Kell valami okának lenni, hogy az antimilitarista szocialisták habozás s az elvtagadás minden önvádja nélkül fegyverbe álltak e mostani háborúban. Ez nem az antimilitarizmus ellen szól, mert az antimilitarizmusnak igaza van abban, hogy jó volna, ha nem volnának háboruk. De szól a számítás ellen, mellyel a kalmárcinizmus antimilitarizmusánál fogva akarja megfogni a béke s a haladás hitvallóit, mint ahogy a mészároslegények lovagiasságuknál fogva akarják verekezésben megfogni a katonatiszteket. Ostoba ravaszság — az angol kalandorság nem megtörni fogja a militarizmust, hanem bebizonyítja, hogy még jóideig szükség van a militarizmusra.

Jó ideig — egészen pontosan: mindaddig, míg akad nép, mely a többinek rovására akar élni s azt hiszi nem tud megélni, ha más elől el nem veszi az életet. A kollektív életben ez ugyanúgy van, mint a magánosban -- amíg az emberek össze

nem szoknak egymással, addig mindig kell rendőr, — amíg a nemzetek meg nem férnek egymással, addig mindig kell militarizmus. Sőt addig mindig lesz és mindig kell háború is. — Társadalmi küzdelmekben ultima ráció a guillotine, — a királyok mindaddig nem látták be, hogy mások is emberek, míg a Stuartok s a Capetek végzete meg nem tanultatta velük. Világos kezd lenni, hogy elkel ilyen iskola a királyi nemzeteknek is. A franciák már megtanulták ezernyolcszázhetvenben: az angoloknak is meg kell tanulniok ezerkilencszáztizennégyben, hogy türniök kell, hogy mások is vannak a világon és élnek és boldogulni akarnak. S ezt csak vérvesszeséggel lehet megtanulni, megmagyarázás és bölcs kifejtés hiábavaló, — megint csak bebizonyosodik, hogy az ember, az embersokaság is, csak azt tanulja meg, amit a bőréen tanult meg. A német birodalom s vele együtt a mi monarhiánk mostani háborúja szakasztott azon szabadságharc, mint volt a nagy francia s a juliusi s a februári forradalom.

Hogy mindazonáltal a militarizmus ez igazolódása a szabadsági gondolatok és intézmények visszaesésével fog járni, az nagyon lehetséges. De lehet más is. Lehet, hogy a militarizmus fog hozzá alakulni ahhoz a szabadsághoz és polgárosultsághoz, melynek ime legfőbb eszköze és szerve gyanánt mutatkozik meg. A polgárság s a katonaság, a

polgári s a katonai kormányzat, izgatás és intézmények különbsége olyan időkből származik, mikor e katonaság csakugyan a hatalom kezében volt eszköz. Ma, mikor minden polgár katona és minden hatóságnak dolga van katonai ügyekkel: ma semmi értelme e megkülönböztetésnek. Miért volna az ezredes vagy a generális másfajta tisztviselő, mint az alispán s a miniszteri tanácsos? Miért kell a polgári igazgatásnak mintegy kiszolgálnia azt a katonai igazgatást, melyet tulajdonkép ellát? Miért kell, hogy példát mondjak, mintegy más lénnyé és más urat szolgálóvá lennie a vasutasnak, mikor mozgósításkor vagy hadi időben lát el ugyanolyan szolgálatot, mint egyébkor is? Nem azt mondom, hogy polgár háborúban ne legyen katona, — inkább: azt mondom, hogy mindig legyünk katonák, békeidőben is, békebeli szolgálatunk is legyen állandó hadiszolgálat, hassa át a polgári melegség, s a hadiidők ne legyenek egyebek, mint az akkori feladatnak megfelelő keményebb gyepelőjü fokozott ellátása ez állandó szolgálatnak és készenlétnek.

Ezekről különben korán van most beszélni s a jövőt a ma akkor szolgálja legjobban, ha minden figyelmét önmagára veti s a jövőt hagyja jönni. Csak éppen vonultassuk fel magunk előtt egy percre a sejtelmet, hogy a sok kísértet közt, mellyel ez a szent háború végez, ott a militarizmus kísértete is, — nincs militarizmus abban az értelemben,

hogy rabság volna a népszabadságok felett, de a népszabadságnak van esze és komolysága, hogy fegyelmezze, szervezze és fölfegyverezze magát az elnyomás ellen, akár uri zsarnokok, akár rabló nemzetek fenyegetik vele.

A MAGYAR

1914. október 25.

A magyarnak most divatja van — már ameny-nyire a világ most ráér, hogy divatja legyen. S nemcsak ellenségei tüntetnek mellette — ez lehetne ugratás is . . . barátjai számára. Ám e barátjai is kezdik felismerni — kéntelenek vele. A magyar az, ki e háboruban csodákat mivel. Nemcsak a személyes bátorság és hősiesség csodáit — ez nem csoda, mert ezt mindenki tudja. De a honvéd, kit helyi katonaságnak neveltek s a világtörténelem legnagyobb háborujának terein állja meg helyét: ez csoda. A népfölkelő, a már deresedő polgár-ember, ki a legnagyobb feladatokban a hadra nevelt fiatalokkal egy biztosságban félelmetes: ez csoda. A tartalékos tiszt, a hivatalszobából a sáncárokba került, kin, a haderő emberanyagának szélesedésével a háboru nyugszik: ez a csoda. S hogy olyan politikai előzmények után, minőket kívül-belül a háboru felváltott, egy áruló, egy hátráló, egy

közömbös vagy gyűlölködő itt nem találhatik: ez a csoda.

A multa visszavetődően talán van benne némi megalázó, hogy az idegen mind e csodákon ennyire csodálkozik. De nem lehet rossz néven venni. A háboru, amily kulturapusztító, olyan kulturpróba — s a magyarnak éppen kulturája volt az, amit nem ismertek. Az emberek megszokták, hogy kinél-kinél azt keressék, tehát csak azt lássák meg, amit nemzedékek óta megszoktak tőle várni. A magyarnál bort, buzát és lovat keresnek, tehát csak bort, buzát és lovat várnak nála. A kultura nem lehet magyar exportcikk, mert éppen azoknak van belőle bőven maguknak is, akikre való tekintettel, hogy észrevegyék, nem ártana, ha exportálhatnók. Aztán meg: az új magyar kultura egészen fiatal. Jó, ha két nemzedéknyi. Ennyi idő alatt nem szokhatták meg, hogy észrevegyék, amíg a háboru az egyetlen észrevétető helyen, a bőrükön nem veteti velük észre. A porosz katonai kulturát is csak 1866-tól fogva vették észre, holott az akkor már félszázados volt. A mi békekulturánkat is most a háboru tárja föl: az első, mióta, mohácsi elrejtezkedésünk óta, újra a világon vagyunk. Mint ahogy Cavour nem sajnálta a krimi háboruban való véres részvételt, csak hogy a megalakuló olasz egység leadhassa a világban létének névjegyét, úgy ne sajnáljuk most e súlyos áldozatu próbáját annak, hogy a világon vagyunk.

Jogunk van arra — hiszen az ellenkezője volna szerénytelenség — hogy magunk is meghatódjunk, látván, hogy csakugyan a világon vagyunk. Hiszen ha valaha, úgy most látszik, hogy ez mekkora csoda. Csak Belgiumra kell néznünk, hogy meglássuk. Egész Európa dolgozott rajta, nagyapáink napjai óta, hogy megtartsa. S nem tudta megtartani. Ellenünk egy világ dolgozott, évszázadok óta, hogy lemerítsen bennünket a történelem tengerében. S mi megvagyunk. Mulatságos volna, ha nem volna oly nagyszerű.

S az benne a legnagyobb, hogy amily valóság e létel s amily igazi e kultúra, annyira igaz az a tudomás is, mely megfelelkezik a magyarról, mikor a világra vagy az emberiségre gondol. Csak éppen néhány évtizeddel maradt el megfigyelésében. Valóigaz: 1867 előtt nemcsak Magyarország nem volt a világon, de az a valami sem, amit magyar világnak vagy műveltségnek lehetne nevezni. Éppoly kevésbé, mint ahogy a Mistral költői nagysága nem jelent provençál műveltséget, világot, országot. Magyarország 1867-ig jog szerint teljesen középkori kis enclave volt s az volt valóság szerint is, mert ami kulturintézményt az osztrák elnyomás rákényszerített, az fölületesen és gyökeretlen fityegett rajta. A háború előtt sokat beszéltünk és vitatkoztunk magyar hegemoniáról, s ennek jogtalanságát s a magyarnak kulturképtelenségét az

idegen azzal bizonyította, hogy hiszen minden, ami most e földet művelté teszi, idegenből van átvéve. Ez nagyjában igaz s arról, hogy a háború előttinél szerencsésebb, mert biztosítottabb körülmények között a magyar hegemoniának a háború után mint kell úgy szerveződnie, hogy minden ez országbeli jognak és érdeknek biztosítéka legyen, elfogulatlan s elhittség nélkül kell majd gondolkoznunk és gondoskodnunk. De ha voltak mulasztásai, akár vétkei is a magyar hegemoniának, egyben igazolását is magában hordta. Még e mulasztásai is igazolják s igazolják a hűvös figyelmeztetések, hogy mi is volt ez az ország még negyvenhét évvel is ezelőtt. Való igaz: középkor volt, Ázsia volt — noha annak előtte, a régibb multról nem szólva, tizenhét esztendőn át teljes hatalommal szoríthatta rá a saját nagy és fejlett kulturáját az ősi Ausztria. Ez az osztrák hatás s a külföld minden kulturbefolyása, az idegenből való átvétel és eltanulás mind csak azóta foganatos e földön, mióta a magyar annyira amennyire a maga ura rajta — s ha azt mondják, hogy monopolizálta ez országot s a nemzetiségeket kizárta belőle, akkor, ha ebben volt hiba, azt nem kell szépíteni, ami ebben nem ráfogás, azt nem kell letagadni, ami ezen változtatandó, azt szándékba kell venni, — de akkor ez is csak kulturpróbája a magyarnak, mert nem jelenthet egyebet, mint hogy azt az Európát, mely a Duna=

Tisza mentén az 1867 előtti Ázsiát felváltotta: a magyar csinálta meg.

Ez nem chauvinkedő kérkedés, még kevésbbé akar jogcim lenni későbbi chauvinizmusra. A chauvinizmus átok, ostobaság és öngyilkosság — de az a bátortalan lemondás is. Mint ahogy az egyes ember lője magát főbe, ha bármi nagy előtt nem azt gondolja, hogy ezt is csak ember csinálta, mért ne tudnád megcsinálni te is? — úgy kell az egyes népnek is eltelve lennie ugyanezen önbizalommal. A magyar most beszámol a világnak s ezzel egyben maga előtt is beszámolhat, hogy van-e oka az önbizalomra. Nem hivalkodásra, nem tolakodásra, de annak megmondására, hogy: amit más tud, azt én is tudom, ahol más megélhet, ott nekem is jogom van megélni. Nos hát: van. Ha maga nem merné meglátni: a világ meglátja és elismeri. Nem volt soha oly elfogult a javunkra, hogy ezt a bizonyítványát el ne hihetnők.

S itt is azt kell mondani, hogy amit ellenünk vetnek: mentül igazabb, annál inkább mellettük bizonyít. Nem lehet eltagadni: amily örvendetesen teljes a magyar kultúra, olyan kevés benne a magából nőtt adalék. Az ágya a mienk, a zamata — majd minden egyebet idegenből vettünk. De ha így van: micsoda munka volt ez! Kis igényű paraszt nép felett tétlen tenyésző uraság: nagyjában s karrikaturában ez a nagyapáink Magyar-

országa. Mindent, de igazán mindent, ami a mai Magyarország: tanulni kellett, megcsinálni kellett. Igazgatás és közlekedés — a pénzgazdaság bonyodalmai, a kereskedelem magasságai, az ipar nehézségei, — a tudomány rejtelmek, a technika titkai, a művészet különösségei — az önállóság terhei, a szabadság gondjai, a parancsolás lemondásai — a munka, a kötelesség s a jogállapot fegyelme: mind új volt, mind félelmetes volt, mind szokatlan volt, furcsa volt, zavarbaejtő volt, s az igények, melyekkel az ujnak emberei a réginek öröklői elé állottak: megszokhatatlanul megrendítőek voltak. A boltos, akivel kezét kell fogni, a munkás, akinek jogot kell adni, — a törvény, a szabály, a rendelet, aminek engedelmeskedni kell, a gépezet, amibe bele kell illeszkedni, a nem kívánt, amiért még meg is kell dolgozni, a fölöslegesnek vagy károsnak érzett, ami előtt meg is kell hajolni: mennyi hősiesség kellett ehhez! A nyelv, a szokás, az életmód, az ősi meghittség s az öröklött idegzet: mind elmondhatatlan szűk volt ennyi minden ujnak s idegennek befogadására, s mindehhez mégis hozzá kellett tágitani, s úgy, hogy ne csak meg ne szakadjon bele, de inkább eleven, hajlékony s táplálón magához alakító foglalat legyen! S mind e nehézségekhez még egy, talán a legfőbb nehézség. E sok idegenséget és ujságot egyben elég gyakran idegen igények s idegen elemek hozták, képviselték vagy

követelték. Aki pénzt küldött ide és itt piacot nyitott, az uralkodni akart rajta — s az idegen foglalkozásokat idegen nevelésűek űzték. Visszaverni a felsőbbbségi igényt, anélkül, hogy eljátszanók a hasznót, melynek fejében támasztják: mennyi diplomácia kellett ehhez! S az idegen foglalkozással együtt az idegen embert is felszini, de úgy, hogy az új foglalkozás ne vigyen bele idegenséget az életbe s az idegen ember otthonába olvadjon e földön: ehhez az érzésnek olyan magasrendűsége kellett, mely annál tiszteletreméltóbb, mentül többször kell önmagán erőt vennie.

E háború abban is próba és megnyugtató a magyarra nézve, hogy nincs oka megbánnia érzésbeli áldozatait. Akiket újabb története során magához váltott: ugyanazon hősiességben és dicsőségben állják meg a nagy kulturpróbát, mint amely most a világ elismerését a magyar felé fordítja. Hibáit, ha még maradtak, erényeit, melyek kivirágzottak, maradék nélkül magukba szítták, amit pedig magukkal hoztak, az eleven erő e mostani küzdelemben, melylyel a magyarság az életre való igényét jelenti be s melyben a beolvadtak vérükkel fizetnek e közösségért s vérükkel pecsételik meg az egyiséget. Akik a harcterről hazajönnek, drága és megható csodákat beszélnek ez egybeforrottságról s ez egységes sokféleség hasznáról. A paraszt baka, ki a pásztornép mindenlátó szemével segíti

a pápaszemes hivatalnok=tisztet, — s ez a tiszt, ez a tartalékos, ki a hivatalnok igazgató erejét vagy a kereskedő fürgeségét, a fiskális leleményét vagy a tudós rendületlenségét viszi át csapatára, — az ur, ki a gépfegyver poklában is ur marad, — kalmár, ki a halálveszedelem mámorában is józan marad, a városi csirkefogó, ki patrouilleban is tuljár az ellenség eszén s a legény, aki legény ebben a csárdában is, — az uri autós s a külvárosi chauffeur, kik egyforma egykedvűen száguldanak a parancscsal a komitácsikkal szegett éjszakai országuton, a pásztor, ki remekbe rakja a kunyhót a sáncárok mélyébe s a gyári munkás, ki ezer-mestere a tábornak: s mind egyformán becsületes, egyformán megbízható, egyformán az, aki s minden pillanatban mindig a legtöbbjével szolgál s a szava szentírás s a munkája netovább: ó, ez jutalom, ez elégtétel, ez igazolás s megmutatja, hogy a magyar igazán okos volt, mikor okos volt.

Hogy e háború, ha sikere lesz, mit jelent az osztrák=magyar monarhia, mit a magyarság, mit Magyarország számára: azt hivságos volna akkor mérlegelni, mikor csak *ma* van, a tegnap mintha sosem lett volna s a jövőnek következő perce is végtelen távolság. De valahogy érezni lehet, hogy általában jó a magyarság ez igazolódása s csak jó és öröm és elégtétel válhatik belőle mindenk számára, kik ez országban vele együtt élnek s

most vele együtt véreznek és dolgoznak. Csak még egyszer lássuk meg, hogy nem maguk a hadi, az úgyszólván testi és jellembeli erények azok, melyek most a magyarság jogcime gyanánt ragyognak föl, hanem a kulturértékek, melyeket ezek jeleznek. A különbség 1866 és 1914 között: a háború között, mely a magyarnak ellenére folyt s a háború között, melybe a magyar is beleviszi lelkét, tehetségét, törekvéseit: ez csalhatatlan érték-mérője a magyarnak s új keletű, de belsőséges kulturmunkájának. Legyen maradandó a világon, mely most meglepetve fedezi fel magában.

AZTÁNRA – ÉS MOSTANRA

1914. november 29.

Érdekes levelet vettem ma Dunántulról, melynek írója ritka jóeszű ember, de ehhez képest talán nem eléggé informált. A levélre magánlevélben is felelek mielőbb, ám egy s más ebbévágó másokat is érdekelhet, tehát ideírom. Hogy mire feleletek, az kitűnik abból, amit mondanak.

Tehát: a hirlapoktól távolabb élők úgy látszik nem tudják, minő helyzetben vannak a háború óta a lapok. Nem panaszképp mondom, mert ez a legkisebb baj, mely a háborúval velejár, nem is nyügösködésből vagy bírálgóatóan, mert a cenzurá-

nak mivoltából következik, hogy ne lehessen jó : de mégis emlékeztetnem kell azokat, kik mintha elfelejtették volna s a lapoknál úgy panaszkodnak rossz kiszolgálásról, mint aki az étkezőkocsiban elkedvetlenedik, hogy nem talál olyan jó konyhát, mint a Hungáriában : emlékeztetem őket, hogy most a lapok is hadi állapotban vannak. Minden értesítés egyformán megszűrve s ugyanazon forrásból jut csak el hozzájok s nézeteik is egyforma szűrőn mennek át. Ha a legfőbb tekintet nem is függesztené fel a pártkülönbségeket : a szűrés és irtás eltörölné, s így bizony uniformitás áll elő — ha nem szándékos, hát önkéntelen . . . egy állandó lelkes mosoly, melyen csak a beavatottabb veheti észre, ha olykor vagy néhol talán egy kicsit elkényszeredett . . . Sem az ország érdeke, sem az, amit az igazgatás hadi időkben foganatosan képvisel ilyen gyanánt, nem hagy időt, alkalmat, módot, hogy a lapok feltétlen szabadok legyenek politikájukkal . . . s mikor a Világban is, egyéb helyütt is arról irtam, hogy a háboru árvize kivált a progresszió intézményeit van benyelőben s ha valaha voltak a haladó törekvésűeknek ezek iránt kötelességeik, úgy most vannak : igazán nem arra gondoltam, hogy most vessék őket alá a háboru istenitéletén kívül még külön tűzpróbáknak, hanem arra, hogy nem nézve, milyenek, milyenek lehetnek most, arra nézzenek, hogy mindenekelőtt és minden-

esetre megmaradjanak, megmaradjanak *aztánra*, megmaradjanak akkorra, mikor lehetnek olyanok, amilyeneknek lenniök kell, amilyenek lenni szeretnek, amilyennek lenni kötelességük . . . Ezt általában arról, ha a progressziónak megmaradt intézményei és emberei ma nem mind viselik annyira a saját képüket, mint mikor kiki szabad és köteles is azzal, hogy milyen legyen a képe.

Ami énnekem a mostani háborúval szemben való érzéseimet illeti: azokat nem lényegükben revideálta a háború s nem mind revideálódnak visszamenően, bármint végződnek is Magyarországnak s a monarchiának e fegyveres mérkőzése. Ami arra vonatkozik, hogy én fennakadtam rajta menten, mikor Sir Edward Grey monarchiánknak Szerbiával való ügyét nagyköveti konferencia elé akarta állítani, hogy tehát ekkor chauvin presztizspolitikai kerített hatalmába: nem tagadom, egy kicsit büszke vagyok rá, hogy sok jobbszemű barátommal ellentétben én Sir Edwardnak ebben az ajánlatában menten megláttam az ellenséges, a háborus szándékot. Mert ha valamely önálló ország egy másikkal területi épsége dolgában különböződik össze — pedig nem kellett a háborút megérni, még a trónörökös pár meggyilkoltatását sem, hogy világos legyen, mennyire ekörül forog a mi vitánk Szerbiával — akkor az az ajánlat, hogy ő ez ügyével idegenek birói széke elé álljon, nem presztizs dolga

többé, hanem önállóságé, önjoguságé, tehát életé és életlehetőségé. Ez nem lehet kérdés. Kérdés csak az, hogy amely nemzet vagy faj vagy ország számára az osztrák-magyar monarchia életbenmaradása életkérdés, fontosnak tartja-e a monarchia élete számára, hogy annak mai birtokállománya ne változzék? Az is kérdés, hogy akik e monarchiát s egyes államait vagy országait igazságos és manapi politikával akarják megerősíteni: lehetségesnek tartanak-e ilyen politikát, valameddig tisztázva nincs úgy az ittlakók, mint a kívülállók számára, hogy akik e monarchiában élnek, itt fognak-e maradni, itt akarnak-e maradni, itt kell-e maradniok, itt lehet-e maradniok? Hogy mindezek tisztáztassanak, hogy mind e kérdésekre felelet alakuljon ki, annak időpontja talán, de csak nagyon talán, talán egy, talán két, talán csak egy félévre: lehet, hogy a mi kezünkbe volt adva s hogy ennyi ideig talán fel tudtuk volna tartóztatni a világháborút. De ha egyéb nem, amik megindulása óta kiderültek: világosan mutatják, hogy nem rajtunk állt, hogy végkép elkerülhessük, akár akart az ország háborút, akár nem, sőt még akkor sem, ha bármi-éle áldozattal — s itt a legvégsőbbig menő áldozatokra gondolok — maga adta volna előlegbe mindazt, amijébe egy elvesztett háboru kerülhet. Belgium példája és sorsa ezt megmutatja, s nem tudom, hogy a háboru további folyama meg fog-e

állani ennél az egy példánál. Nem arról van szó, hogy akartuk-e a háborút, mert azt a mai történelemnek nálunknál nagyobb urai nem kérdezték tőlünk. Arról lehet csak szó, hogy amit a sors ráncmért, annak önérzettel és elszántsággal nézzünk-e szemébe, vagy az áldozati bárány lemondásával olyankor, mikor hála istennek egy cseppet sem bizonyos, hogy áldozatok leszünk.

Már most: hogy a háboru annak a politikának megmaradásáért folyik, melyet a háboru előtt nem tartottunk jónak, az nagyon igaz már azért is, mert Magyarország megmaradásáért folyik s benne nyilván kiki azért küzd és remél, hogy megmaradjon annak, aki, s abban, amiye van. Ám ez a generális megmaradás nem csupán azoknak érdeke, kik a régi politikának hasznavevői voltak, hanem azoknak is, kiket az kisemmizett. Én ugyan a háboru jó végétől, mint egypárszor éppen itt a Világban fejtettem ki, bizonyos haladásokat igenis várok, úgy szociális, mint kivált nemzetiségi tekintetben, úgy érezvén, hogy ezek számára a háboru során előállt változások hol szükségét teremtenek, hol lehetőséget nyitnak. De azt is megírtam, éppen *aztánra* vonatkozó figyelmeztetéseimben, hogy a háboruk általában a konzervatizmusnak kedveznek s el lehetünk készülve, hogy a háboru után a progresszió embereire és intézményeire még nagyobb szükség lesz, mint volt a háboru előtt, mert nagyobb

visszahatással kell majd megküzdenniök. Tehát való-
 igaz : a háborúnak sok a politikai veszedelme, s ha
 a progresszió emberei akár maguk sürgették volna
 s idézték volna elő, akár pedig mikor, mondjuk,
 nem lázadnak ellene, vétenének hitük és igyekvéseik
 ellen, akkor bizony nagy hibát követnének el.
 Lehet, sőt úgy van, hogy évtizedek rossz belső
 politikája juttatta e monarchiát abba a leromlásba,
 hogy környöskörül s a világhatalmak legmagasáról
 már romlandó prédának tekinthetők. De hogy, miután
 már ennek vették, ilyen gyanánt kezdtek vele bánni
 s mint ilyet kezdték ki s mikor most arról van
 szó, hogy éljen=e, haljon=e s benne éljünk=e, hal-
 junk=e mi : hogy akkor, aki ez élethez különben
 ragaszkodva, e ragaszkodásnak a mai világrendtől
 pontosan megszabott következéseit levonja és vál-
 lalja, nem vét semmiféle, bármily haladott politika,
 még a pacifista politika ellen sem : arról való meg-
 győződésemet e háboru igazán nem revideálja.
 Azt persze nem követelem tőle, hogy ő csinálja
 meg, amit én nem csináltam meg, amit mi nem csinál-
 tunk meg : a progresszív Magyarországot. Teljesen
 elég, ha megment egy országot e szent igyekvés
 számára, s azért tört ki, *hogy* megmentse.

Abban nem lehet kétség, hogy minden ellen
 vétkezik, ami ellen vétket elkövetni lehet, aki háborut
 idéz elő. De háboruval szemben, amely megvan
 (vagy, ami egyremegy, elkerülhetetlen, csak egyik

ember talán jobban látja vagy talán ösztöne van az ilyesmi iránt, hogy mennyire elkerülhetetlen s nem azok szándékán muló, akikre rászakadt) mondom: már meglévő vagy elkerülhetetlen háboru iránt különbözőkép érezhetnek még azok is, kik elvben minden háboru iránt egyformán éreznek s minden háboru megelőzésére egyformán törekszenek. Ha például a bur háboru idejében angol lettem volna, vétettem volna fabiánus meggyőződésemet és törekvésemet ellen (mert angolnak nyilván fabiánus volnék) ha ott és akkor háborupárti lettem volna. De ha ugyanakkor bur vagyok, és pedig bur munkás, bur szocialista, bur pacifista, bur radikális, progresszív és filantrop: az angol ármány ellen fegyvert emelőknak nem vettem volna gáncsot, nem fogtam volna meg a karjukat, ha tudtam is volna, hogy Krüger apó s mind a többi apók egy igen reakciós társadalmat képviselnek és akarnak itt megmenteni kis országuk formájában, hol a szociális haladásnak útjában áll a patriarkalizmus, a nemzetiségi igazságnak pedig (például az angol munkások iránt való legelemibbnek) útjában áll a hatalmi gőg s a gazdasági féltékenység. Azt gondoltam volna, hogy a bur állapotok ugyan nem ideálisak s elég dolgunk lesz vele s dicső feladata munkánknak, ha kell: önfeláldozásunknak, hogy megváltozzanak s megjavuljanak, — de még mindig jobbak, mint volnának idegen uralom alatt, s

nem szabad vele törődnöm, hogy mi minden menekül meg a burok országával: az a fő, hogy megmeneküljön. Sőt s itt szabadjon cinikusnak lennem: el tudok képzelni akkori bur embert — s a burok többségének mai viselkedése azt mutatja, hogy el lehet képzelni — ki azt mondta magában: igaz, hogy az angol uralom idegen uralom, de angol uralom, haladott és igazságos uralom, mely tulajdonkép több önállóságot és boldogulást biztosít számunkra, mint a tehénpásztori függetlenség. Ám nem hiszem, hogy ugyanilyesmi megfordult legyen bármely bur lélek titkában, ha a szóban forgó s robogva közeledő idegen nem angol uralmat jelent, hanem — csak példának mondom és pofonütve a geografiát — orosz. A lengyeleknek e percben — bár csak elgondolásban — választásuk van abban, hogy részben porosz fegyelem, részben osztrák imperium alatt éljenek-e tovább, vagy, mint az oroszok ígérnek nekik, újra született független lengyel királyság gyanánt — csak éppen orosz... hogy fejezzem ki magam... orosz érdeklődés alatt. Csodálatos: nem kérnek e lehetőségből, sőt légiókat szerveznek ellene... Ahogy én évek óta Magyarország helyzetét, a monarchia helyzetét, a világ mozgalmait és szándékait látom: nem kellett hozzá a mai napok állapotai, hogy világos legyen előttem, mennyire nincs, kivált itt Magyarországon egyéb választásunk (jobbban mondva nem is a mi

választásunkon áll, hanem a sors dönti el s nekünk a kétségbeesettség elszántságával kell majd beleavatkozunk, merre döntsön) mint vagy e monarchia s annak vagy *fortvurstlizása* vagy ujja születése, — vagy olyan új kombináció, aminőből például a megnyugvások főiskoláit megjárt lengyelek a maguk számára nem kérnek. Nem vagyok annyira progresszív, hogy orosz akarjak lenni, se háborúval, se háboru nélkül. Sőt még háborut sem sajnálok, hogy ne kelljen annak lennem, kivált mikor nem is kérdeznak, mert az orosz nem kérdi, hogy akarok-e háborut. Egészen bizonyos: nemcsak az, hogy körülbelül ezerkilencszáztizenhatra az orosz teljesen felkészülvén, mindenesetre nekünk esett volna, még ha ingyen tettük volna is lába elé, amit el akar venni, hanem az is, *hogy mikor idén tavasszal egy komoly betegségi eset elképzelhetővé tette, hogy e monarchiában változások lesznek, az orosz ezekre való tekintettel mindenesetre mobilizált,* s ez a magyarázata, hogy a háborúnak mindjárt első ütközeteiben szibirják és mongol csapatokkal ismerkedhettek meg a mi jó magyarjaink. Nem hiszem, hogy abban, amire e mobilizáció feltételesen készült, megakadályozta volna az orosz cárt vagy Nikolajevics Miklós nagyherceget, ha én abban az esetben határozottan és félreérthetetlenül kijelentem, hogy én utálok minden háborut s nem engedem meg, hogy Magyarország háborúba keveredjék.

Egyelőre az angol, a francia, az olasz progressziónak nagyszerű valósága sem tudta útját állani s nem a Balkán igaz demokráciája, hogy ez a háború évek óta följön, készüljön és most kirobbanjon. Annál kevésbbé a magyar progresszió, ha mégoly kötelességtudó is s ha mégúgy abban látná az elvhűséget, hogy lehunyja szemét a valóság előtt. Én a magam részéről abban látom, hogy a progressziót benne lássam nagy összefüggéseiben és sok mindennel való relatív összetartozandóságában, amivel külföldben abszolúte szemben áll. Nekünk nem volt szabad hagynunk ezt az országot, most pedig meg kell tartanunk. Ha ez sikerül, rajta kell lennünk, hogy olyan legyen, aminőnek mi szeretnénk látni. Ehhez a végsőig menő önfeláldozáson kívül még csak eggyel járulhatunk hozzá: ha a végsőn is tulmenő áldozatkészséggel mentjük át *aztánra* intézményeinket, eszközeinket és — embereinket.

JEGYZETEK

1914. december 13.

Szabadságharc Nekem hatkor kell kelnem és szaladnom munkára, mikor te még két órát alszol ki pont éjfélről fogva boldog nyolc órát. Lehajtom hig kávémat s nyelem hozzá a száraz zsemlét — te napjában ötször eszel húst

s reggel halat, sajtot, szalonnát, gyümölcsöt. Én töröm magam a vevőm után, lesem, hogy mi a gusztusa s százszor át meg át kalkulálom s kikalkulálom zsebemből a fele hasznót, csakhogy én szolgálhassam ki s meg tudjam tartani. Te azalatt gőgösen ülsz párnázott irodádban, várod, hogy a vevő felkeressen s ha nem tetszik neki, amit nálad talál, hát akassza fel magát. Én tanulok, kieszelek, töröm magam, — bejárok, kijárok, bujom a könyveket, hogy mit vihetnék át belőlük munkámba, lesem az új gondolatokat, hogy mit fejhessek masinára és köcsögbe. Te folytatod, ahol apád elhagyta s mialatt én éjet nappallá teszek, te estebéd után feketében ülsz kandallód mellett, s külön töltöd a bort a hat embernek való után, amit hasadba temetél. A te házad a te kastélyod — falba épített szekrényekkel, tágas ablakokkal, hideg-meleg viznek falból ömlő bőségével. Az én szállásom két szoba, konyha, mit feleségem rak tele gyámoltalan kézimunkával s lyányom mázol be aranyfestékekkel. A feleségem . . . a lyányom: legfeljebb ha egyszer egy héten takarító asszony jár kezükre, hogy tönkre ne menjen a sikálásban, a mosásban, az egész házra való főzésben, varrásban. Te ezalatt uri módon szolgáltatod ki magad, szombat déltől hétfő délig vidéken nyújtózkodol, kertben alszol, csónakon hintálsz, halászol, vadászol, úgy élsz, mint a nagy urak. Két-három hónap egész fami-

liástól utazás, a legfinomabb fogadóknban, a legszébb helyeken, a pénzed négyszer annyit ér, mint az enyém, s amellet négyszer annyid van belőle. Miért? mi jusson? miért vagy úr, míg én csak szolga vagyok? miért parancsolsz ott, ahol én csak befurakodhatom? miért vagy isten, ahol én ember is alig lehetek? . . .

Ez ugyebár úgy hangzik, mintha forradalomból kiáltana ki. Mintha munkás kiáltaná a gazdag tőzsér felé, szegény ember az úr felé. Pedig nem. Ez annak a háborúnak veleje, mely most Flandriában két ároksorba ássa szembe a németet az angollal. Egy Heyking nevű német író füzetcskéjéről írnak a német ujságok, — ez a füzetcske arról szól, hogy milyenek valójában az angolok, s ha nem is azokkal a szavakkal panasolja fel, mint ahogy én érzékletessé próbálom tenni, de mégis az a tétele fejtegetéseinek, hogy mi jogon él az angol polgár kevesebb munka után hasonlíthatatlanul jobban, mint a világ egyéb polgársága?! A kérdés jól van feltéve s jól van beállítva az is, hogy a rávaló felelet sehol sem közömbös az emberiségre nézve. Mert, most látni éppen letagadhatatlan példán: ahhoz, hogy az angol polgár ezt a kényelmét és jobb módját megtarthassa, időről-időre háboruba kell kevernie a világot, vérben kell megfürösztienie a konkurrenciát, sőt most már színes félvadakat kell rászabadítania fehér

testvéreire. Szinte mellékes ehhez képest, hogy a boldogok e szigetén is a tagadhatatlan haladó demokrácia nem, mint másutt, abban áll, hogy leg-
alulról is mind följebb emelkedjenek az emberek emberi életvitel felé, hanem csakis abban, hogy szélesebbre terjedjen a kiváltságosok köre, kik a többi angolságot éppúgy kiszipolyozzák, mint az egész angolság a tengerentuli félvadakat. A fő az — s e frappáns és sokunknak eddig szemet nem szúrt példával különösen igazolódik abbeli tétel, hogy e mostani háború ugyanúgy szabadságharc, mint volt a polgárság harca a királyság, a papság s a nemesség ellen — a fő az, hogy az angol polgárság rendjében egy kiméretlen kiváltságolt és kizsákmányoló osztály ül a világ nyakán, melynek, hogy hatalmát s kiváltságait megtarthassa, időről-időre világháborukra van szüksége, akár csak az orosz autokráciának. Ez, a demokrata s az autokrata kiváltságnak e rokonsága magyarázza meg, mint tud a szabad angol szövetségben állani a rab oroszszal, s ebből alakul, ugyanolyan demok-rata és szociális szükség gyanánt, mint amely miatt most százhusz éve imádkozni kellett, hogy a nagy forradalom nemzete ne bukják el: a jövőnek az a képe, hogy a kontinens országai Európai Egyesült Államok szövetségébe fogódnak össze, keletre az orosz autokrácia, nyugatra az angol demokrácia ellen.

Emberanyag. Azt mondja a Manchester Guardian, hogy ez a háború egy nagy vezéri geniet revelált a rendes katonai képzettségen fölül, mely mind a seregekben igen magas foku: Hindenburgot. Ez bizonyára így is van, — a német Hindenburg az a napoleoni temperamentumu katonai lelemény, ki e háboruban a csodákat produkálja. De az okos angol ujság mintha méltatlan volna egy másik katonai nagysággal szemben, kit ugyancsak ez a háboru revelált: Joffreal szemben. Igaz, hogy Joffre nem genie, de, ha lehet így mondani: a genialitás nélkül valóságnak genieje. Éppen annak a rendes és szakszerű katonai tudásnak, melyet, ha konstatálja is e háboruban jelentkező magas fokát, az angol ujság mintha mögéje tenné a Hindenburg originalitásának. Azt hiszem nincs igaza. Az a német alaposság, melyet elég furcsán itt a francia fővezér képvisel a németek mostani latinos ötletességével szemben, a francia harctéren a francia emberanyaggal ugyanolyan csodát mivelt, mint Hindenburg az orosz=lengyel harctéren a német emberanyaggal. Röviden: a Joffre vaskeze és hideg esze a heves, a dühösen támadó, de hamar elkedvetlenedő, a páratlanul hős, de páratlanul szeszélyes francia emberanyagot olyan vasfegyelembe törte, olyan agyagos szívósságba nevelte bele, amelyet Napoleon se tudott volna ebből az emberanyagból kiváltani. Ezekben a franciákban, ezekben a

földbe ásva heteken, sőt hónapokon át egy helyben kuksoló franciákban a saját édes anyáik sem ismerének fiaikra. Ennek a háborúnak Joffre a Moltkéja de, mondom, Hindenburg a Napoleonja. S mind a kettő abban remekel, hogy olyasmit vált ki emberanyagából, mit az maga sem ismert magában, olyasmit követel tőle, amit senkisé is tehetett fel róla. Ha csoda, ahogy Joffre egyhelyben ületi a franciákat, még nagyobb csoda, ahogy Hindenburg ide-oda vágattatja, szaladgáltatja, masiroztatja, utaztatja, száguldtatja a németeket. Belgiumtól a Mazuri-tavakig három sinpáron D-vonatokon: a német császár így szolgálja ki katonával az ő nagy marsallját, ha az erősítést kér tőle. S Belgiumtól Boroszlóig, Krakótól Lodzig, Varsótól Posenig: Hindeburg úgy dobál ide-oda egész hadseregeket, mintha lapdázna velük. Ő a genieje annak, aminek már Napoleon is genieje volt: hogy hisz az emberi gépezet korlátlan lehetőségeiben. Ha szüksége van arra, hogy az emberek repüljenek, vizen száraz jábball menjenek át, golyó ne fogja őket, ne kelljen enniök, sötétben lássanak s egyenkint százszor annyit érjenek, mint amennyit érnek: akkor egyszerűen felteszi, hogy az embernek szárnya van, hogy az ember tündér, hogy az ember angyal, hogy az ember elefánt, hogy az ember tigris — és kitünik, hogy neki van igaza: az ember minden tud lenni, aminek lennie kell, az ember mindent

meg tud tenni, amit tennie kell. Az ember az a masina, amelyik mindent bír s akitől mindent lehet kívánni. Ha egyébre nem, arra megtanított benünket ez a háború, hogy higgyünk nemünknek nemcsak lelki, de testi genialitásában is. Mind, ami jóslás az embert illető bizalmatlanságon épült: ostoba fontoskodásnak bizonyul. Amit arról fecsegnek, hogy a mai elpuhult és túlkultivált ember nem bírhatja a testi hányattatásokat, annak éppen megfotdítottja igaz — csakúgy, mint ahogy éppen most is tapasztalhatjuk a sokszor megfigyelt igazságot, hogy nem az északi népek bírják legjobban a hideget. Azt mondják, hogy a nyápic városiakkal nem lehet vízben, sárban, rossz koszon élni és harcolni — s kitünt, hogy a nyápic városiak, a polgári élet, a hivatalok rezervistái vezetnek úgy a német, mint a magyar s az osztrák hadisorokban. Azt mondták, hogy a degenerált francia egy hétnél tovább nem bírja a háborút: nos, a degenerált francia olyan szivós benne, azaz hogy sokkal szivósabb, mint a lomha muzsik. S azt mondták, hogy a mi ideges nemzedékünk nem bírhatja a háború idegbeli gyötrelmeit — s csakugyan, ha az ember elgondolja, amit semmi háborus nemzedéke az eddigi emberiségnek nem ismert: a mai csatának rémületes zaját s a különböző robbantó szerektől dögleletes füstjét és levegőjét, nem tudja megérteni, hogy ezt ember hogy állhatja. És mégis állja s a mai ember az,

aki állja. Ha nem jókedvéből teszi, annál becsülte-
tebb, hogy megteszi. Ha kényszerűség számára:
annál nagyobb és hősebb, hogy akármit érez vagy
gondol, de a helyén megáll.

Magánélet. Az ember tolakodásnak érzi, ha
ilyenkor a maga bajával áll elő vagy titokban is
gondolni mer rá . . . mikor olyan nagy dolgokról
van szó. Ezeknek a nagy dolgoknak joguk van
leszorítaniok minden saját dolgunkat, mivel épp
azért nagyok, mert kinek-kinek minden saját dolgát,
dolgának lehetőségét magukba zárják. Nincs jogom
magánéletre, nem siránkozhatom, hogy jövedelmem
megcsappant, mikor amiatt a birkózás miatt csap-
pant meg, mely arról dönt, lehet-e ezen a darab
földön akárkinek is munkája, keresete, jövedelme . . .
És így tovább . . . ez így van . . . az altruizmus
köteles és szívesen vállalt idei ezek, az altruizmusé,
mely, mint a tudomány megállapítja, csak szubli-
mált egoizmus. De azért tudja isten, nevéss-e,
sirjon-e az ember, mikor a villamoson lábbadozó
sebesültek beszélgetnek egymással, egy csinos fiatal
parasztmenyecske hallgatja őket s egyszerre csak
bátortalan s pirulva szól az egyik vitézhez: hát
az én uramat nem látta-e, lelkem? szép, magos
barna ember, pirosképű, kis fekete bajsza van! . . .
A vitézek nevetnek, a menyecske még jobban el-

vörösödik — megérti szegényke, hogy milyen kicsi és senki ebben a világfelfordulásban az ő ura, ha még oly szép magas ember is s ha néki mindene is . . . És mindnyájan úgy vagyunk ezzel a nagy megpróbáltatással, hogy nem illik benne sem magunkra, sem valaki kedves emberünkre, sem valami kedves dolgunkra gondolnunk, de mégsem tudunk egyébre gondolni s lelkünk titkában az egész minden együnk számára ilyesmi körül is forog. Édes istenem, ezt még az isten sem veszi rossz néven, ő is számol azzal, hogy minden embernek csak egy élete van s mind csak egyszer él a világon s ha bárkinek is, de az egyesnek mégsem egészen mindegy, hogy mi történik vele, mi marad el tőle s ennek mindennek hamarabb vagy később van-e vége. Amily furcsa, hogy az emberek ilyenkor is magukkal törődhetnek, annyira kegyetlenség megzavarni őket primitívségénél fogva szent egocentrikusságukban. Én legalább sose felejttem el, most is rossz tőle a lelkiismeretem, annak az öreg zsidónak a tekintetét, kinek egész kiépült s boldog biztosságban megállapodott lelkipilágát megrendítettem azzal a szemtelen kérdéssel, hogy : mondja csak Schön úr, maga csakugyan azt hiszi, hogy a mindenható uristennek, a világ urának, minden teremtettt lélek parancsolójának nincs egyéb gondja, mint éjjel-nappal lesben állani, hogy Kecskeméten a Lakatos-utcában a Schön úr, isten ments, nem eszik-e disznóhúst?! Berény Ró-

bert barátomnak van egy gyönyörű kis angora macskája, Puki nevezetű, mely szentül meg van győződve, hogy a világon minden, ami történik, neki van és ő miatta történik, s mikor gazdája a vászon előtt áll s buzgón járhatja az ecsetet, ő még buzgóbban ugrik minden ecsetemelés után, mert erről is azt hiszi, hogy ezt vele játsszák. S valljuk meg: mindnyájan ilyen Pukik vagyunk, s nézzük el egymásnak kölcsönösen még a világháboruban is. Elvégre csakugyan nekünk játsszák.

REVIZIÓ ÉS REVIZIONIZMUS

1914. december 16.

Elmondattott a Demokrata Ifjak Március Körében.

Kedves fiatal barátaim, mikor megtisztelő kívánságuk szerint ideülök a vallatószékre, hogy beszámoljak önöknek politikai nézeteimről, talán az is érdekli önöket, mint fiatal politikusokat, hogy egy barátjuk politikai fiatalsága minő hatások alatt alakult.

De elébb meg kell mondanom kettőt.

Az egyik az, hogy amily tisztesség számomra, hogy nézeteim iránt érdeklődnek, csakis a magam nézeteit mondom el s ezekre annyira nem tartom kötelezőknek a mások nézeteit, még — ugye-
bár nem veszik kicsinylésnek — az önök nézeteit

sem. Ebből az is következik, hogy sem maga a tény, hogy szives felszólításuknak szívesen megfelelttem, sem bármi, amit mondani készülök, nem tüntetés senki és semmi ellen. Épp oly kevésbé, mint nem tüntetésből teszem, mikor egyéb társaságban vagy iskolában elmondom egyről és másról való nézeteimet fiatal barátaimnak, kik azokra kíváncsiak. A mostani nagy szabadságharcok idején nem kell külön meglobogtatnom a vélemény szabadságának zászlaját, s mint ahogy idestova negyedszázados politizálgatás közben mindig csak a magam véleményét tartottam magamra nézve kötelezőnek, viszont senkitől sem kívánom, hogy az én véleményeimtől bármiben is megköttesse magát. Ha tehát akár önöknek, akár másoknak valami politikát javallok, az mindig csak baráti tanács, de épp oly kevésbé tolakodás az önök meggyőződésével szemben, mint ahogy nem tüntetés mások meggyőződése ellen.

A másik, mit az új politikai nemzedék pártkülönbség nélkül való érettsége előtt nem kell sok szóval magyaráznom, az, hogy mint ahogy a múltban fiatal fővel sem fogadtam el, most s a jövőben vénebb fővel sem fogom — reméllem — soha elfogadni a közhelyet, mely kivált a politikában ellentétbe állítja az ifjúi hevet az érett kor megfontoltságával, s mikor ilyenformán úgy tesz, mintha menedéklevelet állítana ki az ifjúságnak,

voltaképp kiváltsági levelet ír az öregségnek. Én, ha fiatal volnék, felháborodva tiltakoznám az ellen, hogy bármi eljárásomat azzal mentsék, hogy fiatal vagyok. Visszautasítanám e kedvezményt, mert érezném, hogy e látszólagos joggal jogaimtól akarnak megfosztani, s e révén a nagykorúság s a dolgokba való belebeszélhetés jogait mind átjatszani az idősebb nemzedékre. S ezzel szemben, annak fejében, hogy nem kötnek meg sértő kiváltságokkal, vállalnék minden kötelességet, mely nyomja annak vállát, ki a közügyekbe beleszól, tehát vállalnám a teljes informáltság, a józan és gyökeres megfontolás kötelességét is. Azt mondanám, hogy az ifjúságnak, melynek számára inkább készül a mindenkori világ, mint a vénebbek számára, kik a jövőt már nem érik meg: az ifjúságnak joga van belebeszélni abba, hogy milyen legyen ez a világ, de — ekkor viszont éppúgy kötelessége a ridegségig s magát egy szavával sem csalva vagy részegítve realistának lennie, mint mondjuk a mozdonyvezetőnek, akár húsz éves, akár hatvan. Azt mondanám azoknak, kik vállamat veregetik, hogy a csacsiság lehet talán kedvesebb, mint a számárság, de éppoly veszedelmes. Sőt mivel éppen nem áll, hogy az idősebbek tapasztalata többet ér, mint a fiatalok fogékonysága, sőt mivel a fiatalok fogékonysága tulajdonképp jobb, mert frissebb értesültség, míg az öregeknek tapasztaltság kifo-

gása és álruhája mögé húzódó azon való mérge-lődése, hogy változtatniok kell kedves meg-szokásaikon vagy le kell vonulniok kényelmes pozícióikról: mivel e gyanusan követelőző tapasztaltság tulajdonképp kitérés a tapasztalás elől s valójában keserves struccpolitika, amely tehát nem politika, — mivel egyszóval a fiatalságnak nagy-jában és többnyire igaza van: emiatt aztán a fiataloknak kétszeres kötelességük a lelkiismeretesség s az alaposság, s nekik, a fiataloknak, sincs joguk a maguk kényelmével, melyben szintén a lustaság bújnék az ifjúi hév és meggondolatlanság kifogása mögé, kompromittálniok az igazságot, mely tehet-ségükre, akaratukra és meggyőződésükre van bízva.

Ezt nem oktatásul vagy figyelmeztetésül mon-dom, — inkább magyarázatául annak a jóleső meg-figyeléselemnek, hogy a politikában nem kell félni az úgynevezett fiatal öregektől, hogy szent isten mi lesz belőlük később, ha már ifjan ily megfontoltak. Én azt tapasztaltam, hogy férfiak lesznek belőlük, kik megőrzik megöregedett tapasztalatuk számára a fiatalság hevét és lendületét. S ezért merem majd mai beszélgetésünk során önöket rábeszélni, hogy merjenek politikai meggyőződéseikben egészen gya-korlatiak és józanok lenni, nem keresvén az ifjú-ságra kötelező idealizmust szándékos naivságban, mely voltaképp épp oly elzárkózás az igazság elől, mint a szándékos bátortalanság.

De elébb hadd mondok el önöknek, hogy az én politikai nevelkedésem sokkal fogyatékosabb volt, mint az önöké, mert az én nemzedékem attól a, nem tudok rá más szót, dilettantizmustól körülvéve nevelkedett, mely kevéssel ezelőttig a magyar belpolitikában úgy gruppirozta a gondolattalanságot, hogy mélységnek lássék. A gondolattalan kurucságnak, amiben évtizedeken át kimerült nálunk az ellenzéki politika, mely maga sem vette magát komolyan, a jobboldalon gondolattalan labanckodás felelt meg, mely még leleplezni is alig tartotta érdemesnek, hogy alkotmányosságunkban és saját többségi hatalmában csak formulát lát arra, hogy saját akaratumnak tessenek, amit Bécsből ránkparancsolnak. Mégis: városi fiúknak, amilyen fejlődésem legfogékonyabb esztendeiben voltam, e labancságban több tetszett kultúrértéknek, tehát nemzeti értéknek is, mint a szűk szótárú kurucságban, mely mögött egyáltalában nem volt semmi. A labancpolitikának valami kevéssel merkan-tilisabb, iparibb s fináncpolitikaibb *Einschlag* ja többnek, tartalmasabbnak, modernebbnek látszott előttem, mint az ellenzéki szavalgatás, mely zavarba esett volna, ha az események szaván találják fogni. Arról nem volt ítéletem, hogy ezt az országot mily fogyatékosan kormányozzák. De épp ezért aztán azok, kik de facto mégis kormányozták, tehát de facto mégis csináltak valamit, jobban imponál-

tak a helyes ösztönnel a politikát a cselekvésben
 kereső ifjúnak, mint nagy ellenzéki szónokok, kik
 közül egyről egy nagyszerű beszédje után még
 nagyszerűbben írta volt meg akkor Kozma Andor,
 hogy gyönyörű volt, elragadó volt, mindenkit meg-
 győzött, az egész házban csak egy embernek a
 képére volt ráírva, hogy nem hisz az egészről
 egy szót sem — s ez az egy ember maga a
 szónok volt... Amellett tudatlan voltam: merem
 mondani: tudatlanok voltunk a végletekig — pon-
 tosabban szólva: abba az egyoldaluan esztéta,
 belletrista, bécsi feuilletonista műveltségben elfogul-
 tak és kimerülőek, melynek sajnos most is kedvez-
 nálunk a humanistának nevezett betűrágásban vesz-
 teglő középiskola. Már jogász voltam, sőt már
 alapvizsgáztam nemzetgazdaságtanból, mikor még
 sejtelmem sem volt gazdasági vagy éppen pénz-
 ügyi dolgokról — s erre még büszke is voltam.
 Radikalizmusból, liberalizmusból elég volt számomra
 az a légies antiklerikalizmus, mely előfuallata
 volt a közeledő egyházpolitikának, — egyszóval
 ugyanakkor, mikor egyetemi társaim szinte barri-
 kádra mentek az ellenzéki véderőpolitikáért, én,
 — ma már furcsa, de hiába tagadnám — fiatal
 fővel szabadelvűpárti voltam. Ugyanúgy, mint
 többen azok közül, kik ma egy haladottabb nem-
 zeti politika munkásai. S nyilván ugyanazon érzés-
 ből: mert érezvén, hogy a fiatal ember számára két-

szeresen kötelesség a komolyság s a pozitivság, egyben környezetünknel, a milliónél fogva, melyben felnőttünk, több komolyságot s pozitivumot láttunk az akkori guvernementális politikában, mint az akkori ellenzékiben.

Ebbe a tudatlanságomba világított bele a szociáldemokráciával való, szinte véletlen megismerkedésem.

Megint csak jellemző, hogy tíz filléres röpiratokból, mintegy kuriozum gyanánt került eléem, tehát megint csak esztéta és belletrista formában a tudomány. Hosszú volna önöknek elmondanom, de talán magam előtt sem tudok róla pontosan számot adni, mint változtatta meg e megismerkedés egész gondolkodásomat s hajtott ezzel a politikában szinte napok alatt a legszélsőbb ellenzékiiségbe, melynek számára csakugyan minden, ami ez országban előtte elterült, egy reakciós masszának tetszett. Ma már látom, hogy ebben is könnyebb végét fogtam meg a dolognak, — sokkal kényelmesebb volt ez a mindennek mindenestől való tagadása, mint lett volna a válogatás s az osztályozgatás, s a végletesség számára, mely mindig a legkényelmesebb, sokkal egyszerűbb volt a nagyszerű elfogulatlanság, mellyel polgári származásomnak s mivoltomnak föléje emelkedve, egyszerűen fejmunkásnak deklaráltam magamat s e szent alacsonyság gögös magaslatáról néztem le a bugrisokat (azt hiszem,

a népi és irodalmi nyelvben addig szűkebb körre értett szót én alkalmaztam először a bourgeoisie kifejezésére) mondom: kényelmesebb volt így műproletárnak s forradalmi marxistának lennem, mint például észrevennem, hogy Magyarországon a polgárság számára sincsenek francia vagy angol állapotok, s törnöm fejemet ez ugyancsak kisemmizettek számára való politikán . . . Magánkörülményeim, melyek hamar rászorítottak a kenyérkeresetre és pedig a politikai újságírásból való megélésre, sok ideig meg tudtak tartani ez elméletiség enclavejában. Minthogy a politikai újságírónak, ha kenyérét minduntalan elveszíteni nem akarja, amivel azonban egy idő múlva már nem igen szabad, mert az a kenyér nemcsak az ő kenyere, — minthogy újságírónak minálunk, a kiadók, gyakran a kiadói érdekek váltakozása szerint hol ezt, hol azt a politikát kell szolgálnia, nekem csakhamar bele kellett nyugodnom abba a megalkuvásba, hogy a nem nevem vagy írói jegyem alatt, hanem névtelen folytatott újságírást úgy fogjam fel és úgy gyakoroljam, mint például a politikai államtitkáron alul rangozott tisztviselő a maga munkáját, melyhez csak kötelességének van köze, nem meggyőződésének, s e kötelességének azzal felel meg s meggyőződése ellen nem követ el vétket, ha legjobb képessége szerint megfogalmazza azt, amivel főnöke megbizta. Emellett azonban megmarad a

neve vagy jegye alatt való írás, saját egyéniségének, saját legbelsőbb hitének kifejtése, — s mint-hogy a gyakorlattal végeztem a robotban s egyúttal az ettől megkövetelt önmegtagadásnál fogva ez mindenestől gyűlöletessé vált előttem: természetes, hogy mikor magamnak s a magam nevében írtam, menekültem mindenestől a valóság elől s gyönyörködve pihentem és andalogtam a minden-tagadás szivárványhidján.

Jellemző viszonyainkra s politikánknak, hogy úgy mondjam, tárgytalanságára, hogy hosszú éveken át zavartalan — úgy értem, hogy saját kritikámtól vagy föleszmélésemtől meg nem zavartatva — élhettem e bolog elméletiségben. S ugyan-csak jellemző, hogy mikor e tündérszigetemre elhatottak a revizionizmus első hangjai s elolvastam Bernstein kritikai és polemikus írásait: erős logikája ugyan megkapta bennem az esztétát, de különben úgy bosszantott és zavart az egész, mint a protestantizmus első vitairatai zavarhatták a katholikum nagy kristályrendszerében már elhelyezkedettét. S míg elméletben és úgy is hittem: nálamnál senki nem érzékenyebb a gondolat s a bírálat szabadsága iránt: valójában eretnek tolakodásnak éreztem e mozgalmat, — türelmetlenségnek, mely nem tudja bevárni a nagy megérést s elméletet keres, hogy tudománynak hitesse el gyakorlati megalkuvását. Nagy belső küzdelmek, lelki válságok s nem is

maguknak a revizionistáknak munkái — s nem, ami, úgy látom most utólag, csak idegeim alján hatott rám: a David agrárszocializmusa — inkább az angol munkásmozgalmak, az ausztráliai munkásállamok s a német államszocializmus elémtárulása s gyökeresebb tanulmányozása voltak az és volt az, ami először ejtett gondolkodóba: politika=e az elzárkózás, a maga képére alakíthatja=e a társadalmat valamely osztály, ha csakugyan nincs köze a társadalomhoz és csakugyan nem függ össze azokkal, kiknek fölébe kerekedjen? Sok ideig tartott, míg abban a, ha úgy tetszik opportunistább politikában állapodtam meg, melyet barátaim gyakran vesznek tőlem rossz néven. Nem szándék dolga vagy eltökélésé az ilyesmi, hanem a kiforrásé és meggyőződésé. Én hasznosabbnak tartom e politikát s magamat is e politikával, mint boldog sziget-időmet. Bár szabadjon hinnem, hogy teljesen haszontalan nem volt ott való időzésem sem. A magyar polgári sajtóban, az erősen belletrista revue=ujságírásban, egy csöppet a magyar politikában is én voltam időrendre egyik első, ki komolyan vette a szocializmust, érezni kezdte a munkáskérdés fontosságát s figyelmeztetni kezdett úgy a guvernementális, mint az ellenzéki usance=politikának még a mi fejletlenebb viszonyainkhoz képest is feltűnő elmaradtságára s tartalmatlanságára. Velem együtt már olyan nemzedék került a magyar ujságírásba,

melyet nem ért annyira tanácstalan, fölszereletlen és értetlen például a múlt századvégi erős agrármozgalom s ezzel egyaránt az ipari munkásság jelentkezése és követelődzése, mint érte ugyanakkor a nálunk egy emberöltővel idősebb s fiaiknál egyebekben talán tehetségesebb, ragyogóbb, tekintélyesebb s bizonyos dolgokban műveltebb és tapasztaltabb publicistákat. Sőt tán abban is van része hatásomnak, ha most az önök személyében olyan fiatalság előtt ülök, hogy ismételjem a szót, a vállalat-székhelyben, mely a nálánál idestova egy emberöltővel idősebb publicistától igen komolyan számon kéri szociális meggyőződését.

Azt szeretném, ha a mostani történelmi idő tisztázó és revideáló hatalma nem mulnék el fölülünk anélkül, hogy e főfontosságú dologban meg ne értettük legyen egymást. Nekem az az érzésem, hogy az események, melyek most mindenütt a világon szoros, még pedig belső összekivánczozástól összerelt egységben mutatnak munkás és polgári társadalmat: a történelmi parancs erejével igazolnak olyan politikát, aminő például azok előtt lebegett, kik közül nekem fáj legjobban, hogy a magyar demokráciának és radikalizmusnak egy kalap alá való terelésre, legalább egyelőre, nem sikerült. S ehhez, a polgári radikalizmusnak s a szociális előretörésnek összeállításához a világesemények megújult alap gyanánt igazolják és dolgozzák ki — hatal-

masabban, mint minden teoretikusa tudta — a szocializmusnak, a szociáldemokráciának is azt a variánsát, melyet német terminológiájú országokban revizionizmusnak szokás nevezni s melyről az orthodoxia azt szokta állítani, hogy polgári mētely a munkásszocializmuson. Hogy mētelyről van-e itt szó, vagy inkább a valóság kiűtközéséről, azt a továbbiakban kéne megállapítanom. De elébb ismétlem, hogy a világháboru próbája sokkal szorosabb rokonságát mutatja a munkásszocializmusnak s a polgári radikalizmusnak, mint háboru előtt a jobbszeműek is észrevették vagy elfogadták. A háboru tanuságain megerősödve még jobb lelkiismerettel vagyok revizionista, ha úgy tetszik opportunistá, mint voltam, — annyira, hogy nem érzem magamat politikai líliomtiprónak, mikor még önöket fiatalokat is ugyanilyesmire merem rábeszélni.

A revizionizmus, tudvalevő, nem polgári politika. Ha jobbszárnya is a szocializmusnak, a szociáldemokráciának, épp oly tiszta vizű szociáldemokrácia, mint az orthodox marxizmus. A társadalom s a gazdaság mai rendjével szemben éppoly tagadásban áll, elemeit és mozgatóit ugyanazokban látja s a jövőt, ha szükségesnek tartja elképzelni, nagyjában ugyanúgy képzeli. Csak mivel a társadalom s a gazdaság fejlődése sokban nem úgy következett el, mint a szociáldemokrácia tudományos és politikai megalapítói várták és megjósolták,

s mivel viszont politikájuk taktikáját ezekre a várakozásokra építették: azért kívánja taktikáját megváltoztatni a szociáldemokráciának, de ezt aztán olyan forradalmi módon nem forradalmivá tenni s mégis az egész szociáldemokrata mozgalomban a főszólyt nem is a végső célra, hanem magára a mozgalomra, tehát tulajdonkép magára a taktikára vetni, hogy a gyakorlatban minduntalan s a polgári pártoknál nem ritkábban szembekerülne az orthodox szociáldemokrata taktikával, ha ez az orthodoxia is gyakran ki nem térne a napi állásfoglalások elől vagy meg nem nyugodnék olyan megoldásokban és formulákban, melyek tulajdonkép szintén nem orthodoxok, tehát tulajdonkép szintén revizionisták . . . Merek önök előtt e dolgokról csak ilyen nagy általánosságban, néhány odadobott műszóval és célzással beszélni, mert tudom, hogy mindezeket legalább is oly jól tudják, mint én. S merem gondolatmenetemből egészen kizárni a szindikalizmust — nem mintha alábecsülném a munkásmozgalomnak ezt az új vagy mondjuk pontosabban: egy tegnapelőttiből holnaputánivá ifjított formáját, hanem mert inkább igen komoly jelenségnek tartom, de olyanfajta ellenzéknek, melyben mi akarva sem vehetnénk részt, még ha forradalmiak volnánk is. Mert a szindikalizmusnak lényege az, hogy a munkásság türelmetlenül és elzárkózóan rázzon le magáról minden társaságot, minden szö-

vetséget, minden összefüggést, minden tekintetet, sőt minden intézményt is, kivéve saját szervezetét, melyet alkalomról=alkalomra s az ugrásra mindig készenállva szegezzen neki mindenestől az egész társadalomnak. Ez a felfogás óriási erőt tesz fel a munkásságról, mikor így és ennyire életre=halálra szembeállítja minden egyébbel, ami emberi, tehát egy mindenesetre óriási erővel és hatalommal. S egyúttal roppant rizikót vet a munkásságra, ha számítása nem válnék be s állandóan és mindenkorra túlerővel találná magát szemben. A szociáldemokrácia minden eddigi formája és árnyalata, bármily ellentétbe helyezkedjék a polgári társadalommal, mégis valahogy úgy képzei a dolgot, hogy legalább egy darabig s egyfelől a munkásság megerősödéseig, másfelől a polgári társadalom megrothadásáig: a munkásság próbálja felhasználni a polgári társadalom intézményeit is, próbáljon ezekbe is bejutni, próbáljon ezekben is hatalmat jelenteni s így ellensúlyozni fokról=fokra a túlerőt, melyben az egész többi társadalom állna a munkássággal szemben, ha a munkásság hadizenően helyezkednék szembe az egész társadalommal. A mi számunkra, kik érezzük az osztályok egymással való összefüggését s azt érezzük, hogy ennek segítségével tudunk a magunkén kívül helyezkedni s valamennyi javára cselekedni és dolgozni: a mi számunkra ez az, ami elképzelhetőbb és

elfogadhatóbb volna még akkor is, ha volna választásunk és úgy volna lehetséges szindikalistáknak lennünk, mint ahogy nem lehetünk azok, mert a szindikalizmusnak lényegébe tartozik, hogy ne kérjenek belőlünk az ő vidékein . . .

Ha tehát meggyőződésből, de kényszerűségből, hogy úgy mondjam: odapofozottságból a magunk számára olyan politikát választunk, mely összefüggésben látja az egész társadalmat s tenni-valóit is ez összefüggésből származtatja s ehhez igazítja hozzá: akkor bármily hajlandóságuak voltunk eddig, nagyon el kell gondolkoznunk azon s le kell vonnunk további magunktartására nézve annak a jelenségnek következéseit, hogy ebben a háboruban a szociáldemokrácia világszerte: hűtelen ugyan nem lett elveihez, ellene ugyan nem cselekedett meggyőződéseinek, sőt legigazabb hitem és ítéletem szerint a háborukban való becsületes helytállásával mindenütt magáért és létjogosultságáért állt helyt, — de világos, hogy, antimilitarizmusról nem is szólva, mikor ennyire döntő, életbevágó s a mai társadalmi renden belül folyó akcióban az uralkodó társadalommal egyetértve vesz részt: teljesen szakít a merev tagadásnak, szakít a társadalom felbomlását váró forradalmiságnak, szakít a fölötte s vele szemben álló rendektől vagy osztályoktól való kérlelhetetlen elkülönöződésnek taktikájával (és, mivel a taktika politika, politikájával),

s ilyen mód tulajdonkép revizionista politikát folytat. Kéntelen folytatni, — s amint az élet valamely politikát kéntelennek, szükségszerűnek, elkerülhetetlennek bizonyít, akkor egyúttal ezt a politikát igazolja is s az ezzel ellenkező politikát tévességben marasztalja.

Egészen bizonyos, hogy a szocialisták e háboruban nem csupán olyan kénytelenségből vesznek részt, aminővel a közigazgatás és az állami hatalom, ha nem megy másképp, a tisztek revolverével kergeti rohamra a népfölkelőt. Vanderveldét nem revolverrel kényszerítették a miniszteri székre s ha Vanderveldére rá lehet mondani (én nem mondom), hogy rhétor és stréber: Jules Guesdere, a marxistára nem lehet ezt mondani, pedig most ő is miniszter. S Frankot, az igaz, hogy revizionistát: szintén nem kellett bottal kergetni, sőt önként állt katonának s halt hősi halált a gazdasági irigyektől és hatalmi versenytársaktól ostromlott német nemzetért és birodalomért. Az is igaz ugyan, hogy Bernstein, a revizionizmus apja, épp minap fejtette ki, hogy ha tudták volna a német szociáldemokraták, hogy a németek háboruja főképp a demokrata Franciaország és Anglia ellen folyik s nem főképp a rabszolgatartó Oroszország ellen, bizony másképp viselkedtek volna. De én nem hiszem, hogy másképp viselkedtek volna, — nem viselkedhettek volna másképp s kivált a demokrata Angliával szemben nem. A demokrata

Anglia a német nemzet és birodalom közén át minden német embert, tehát német munkást is másodrendűségbe, tehát kisebb keresetbe, rosszabb ellátottságba, kevesebb biztosságba akar leszorítani. Ez az, amit ösztönszerűen megérez a legkisebb, a legtudatlanabb vagy a legtudósabb s legforradalmibb érzésű német ember is, s ez az, aminek tűzzel, vassal, foggal, ököllel, és körömmel való visszautasítása nem ellenkezik semminő olyan elvvel, amely minél több ember számára miné nagyobb boldogságnak követeléséből származik. A revizionizmus mit mond? Azt mondja, ugyebár, hogy a munkásságnak fokról=fokra kell haladnia hatalmi és gazdasági térfoglalásban, s minthogy e fokokon minduntalan találkozik polgári osztályokkal s térfoglalásának tere a mai társadalom s a mai gazdasági rend: azzal a mozgalom lehetősége, a szerzemény és annak megtartása kedvéért hol itt, hol ott ideiglenesen meg kell békülnie, azokkal együtt kell operálnia. A háboru s benne a munkásság sokhelyt tüntető részvétele ezt szembetűnően igazolja. Mert érthetetlen volna, ostobaság volna, öngyilkosság volna, egyszóval olyasmi volna, amibe egyes ember belekeveredhetik, de amire egész osztályok vagy csoportok sohasem vetemednek — érthetetlen volna, mondom, a munkásság e foganatos fáradozása, hogy tulajdonképp a mai világrendet megmentse, ha abba neki magának is számos érdeke nem

kapcsolódnék belé. Ez nem azt jelenti, hogy e mai rend jó, hogy fenn kell tartani. De jelenti azt, hogy például a mai német munkás is életlehetőségért és munkalehetőségért küzd, mikor a mai német birodalomért harcol. A munkásnak érdeke, hogy a mai rend megváltozzék, de az is érdeke, hogy fel ne boruljon. Nem ideális eltartója, rajta kell lennie, hogy gyökeresen megváltozzék, de mégis csak eltartója s ma benne gyökeredzik. A mai gazdasági és társadalmi rend, amely elnyomó és kizsákmányoló (mert az!) olyan támaszték és tápláló is. Mindenkinek van benne veszíteni valója, s nem csupán láncok, mint a kommunista manifesztum hitte. Ebből nem az következik, hogy fentartsák, de igenis, hogy ezt kell megváltoztatni, s mindenkinek, aki változtatni akar rajta, egyben annyi érdeke fűződik mindenkori fokához, hogy csak fokról=fokra lehet megváltoztatni. Ez ismét nem jelenti azt, hogy a forradalmak ilyenformán örökre kizártak vagy sohasem jogosak — fokokért is lehetséges forradalom és lehetséges olyan forradalom is, mely nem éget el maga mögött minden hidat. De ha ez így van, akkor a revizionizmus jó és gyökeres szociáldemokrácia abban is, hogy gyakran együtt taktikáz polgári pártokkal polgári alapon, abban is, hogy előtte a mozgalom vagyis a fokról=fokra való fejlődés a fő, a végcéllal nem fontoskodik. Olyan nagy jelenség, mint ez a világ=

háboru, elvitathatatlanul olyasvalami, amit természeti jelenségnek szoktunk nevezni. S így mozzanatainak és adalékainak, tényeinek és valóságainak épp oly döntően bizonyító az erejük, mint, mondjuk, a fizikai törvénymegállapításokra a fizikai jelenségeknek. Minthogy nem lehet véletlen, minthogy nem lehet meggondolatlanságból elkövetett hiba, minthogy emberi hatalomtól meg nem állíthatóan szükségszerű volt, hogy a munkásság e háboruban a polgári rendekkel együtt küzdjön tulajdonképp a *mai* gazdasági rendért: e szükségszerűségben döntő bizonyítékunk van amellet a munkáspolitiká mellett, az olyan felfogásu vagy taktikájú szociáldemokrácia mellett, mellyel ez az eljárás megfér, melyre ez a jelenség nem cáfol rá. S minthogy az sem lehet véletlen, hogy a háboruba sodródott nemzetek munkásai közül és szociáldemokrata táborából kivált a németek azok, kik minden fentartás nélkül, szinte tüntetően szálltak le a lövészárkokba, vagyis annak a birodalomnak proletárjai, mely állami hatalommal mérsékeli a proletárizmust és sokban feudális alkotmányán belül emberi sort biztosít minden dolgozó fiának; ebben is szükségszerűnek, jogosnak, helyesnek, a valóságtól diktálnak bizonyosul az a szociáldemokrata taktika, mely a mozgalomra veti a főszúlyt s nem sokat vesződik a végcéllal — vagyis megint csak a revizionizmus.

A háboru próbája, s ezzel a kísérlet souverain döntése állapítja így meg, hogy a revizionizmus nem holmi polgári s a veleszaladó polgári elemektől belevitt métely a szociáldemokráciában, hanem a munkásság legsajátabb helyzetéből és érdekéből a munkásság számára kötelezően következő taktika. A szociáldemokrácia megalapítói geniózusan megállták, hogy a polgári társadalomnak végzete, hogy maga alatt vágja a fát. A revizionizmus módot ad arra, hogy e fát polgárság és munkásság együtt vágassák, összefogásban megsokasodott s nem ellenkezésben megcsökkent erővel. A dolog úgy áll, hogy ahol a munkásosztály hatalma és ellátottsága csekély, ott bátran megengedheti magának a polgári tábor balszárnyával való szoros szövetekezést, mert számos olyan polgári jót víhatnak ki együtt, mely az ő számára is hasznos. Ahol pedig a munkásosztály már ellátott és hatalmas, ott számos olyan, jövő törekvéseivel nem ellenkező, mai polgári érdeke is van, melynek megvédésére természetes és erkölcsös szövetségbe állhat a polgári radikalizmussal. Egyszóval: a revizionizmus nem polgári métely a szociáldemokráciában, hanem — talán még a saját teoretikusai előtt is öntudatlan — honorálása annak a sok ideig számba nem vett valóságnak, mely tulajdonképp összevág a természetnek abbeli ismert tulajdonságával, hogy benne ugrás nincsen, éles válaszok nincsenek s a

szigoru megkülönböztetések is inkább a mi elménk kényelmében gyökereznek, mint a valóságban . . . honorálása, mondom, annak a valóságnak, hogy ugyanakkor sok a közös érdekük is, s a munkásságnak, melynek távolabb életérdeke mindenesetre az, hogy a mai polgári világrend gyökerestől megváltozzék, sok közeli s a távolival nem ellenkező érdeke gyökeredzik a mai világrendben.

Ami ebben látszólag ellentét, azt a revizionizmus természetesen s életképesen oldja meg, ezzel bizonyítván, hogy az ellentét csak látszólagos. E mostani háboru során revideálnunk kell a forradalmárságról s az idealista politikáról vallott nézeteinket s átlátnunk, hogy még a forradalmi, még az idealista, még a végletes politika is, ha egyáltalában számot tart a politika névre, csak józan, csak megfontolt, csak a valósággal hűvösen számoló lehet. Eddig gunyból vagy ugratásból mondták, hogy az kezd kiderülni, hogy a szociáldemokrácia nem egyéb, mint formula arra, hogy a munkásság egy felső rétege kispolgári ellátottságba jusson. Nincs okunk kitérni ez ugratás elől, vegyük kitüntetésnek e gúnyt és mondjuk, hogy ez nem is olyan nagy baj, talán nem is esik messze attól, amit akarunk, nem messze attól, ami lehetséges, s kezdő jelenségül szépen egybevág a távolabbi s a legmesszibb törekvés abbeli tartalmával, hogy a társadalom alsóbb rétegei egyre emelked-

jenek hatalomban, jólétben, a többivel való egyformaságban, még végre valamennyien egyforma magasra érnek szerves homogénségben s egyik sem nyög a másik alatt.

Ha visszaemlékszem arra a szociáldemokráciára, amellyel még én ismerkedtem meg s amely pedig a tudomány világtörténetében korszakot tevő lépés volt, mint szerzői jól mondták, az utópiától a tudományig: azt kell mondanom, hogy a mostani világháboru körül történtek betűszerint véres cáfolata volnának az osztályellentéteken épülő szociáldemokráciának, ha ennek taktikája a revizionizmusban meg nem újult volna. Mert világos, hogy amennyire megfér minden, ami most történik, a revizionizmussal, annyira ellenkezik az orthodoxia betűjével s a betűhöz ragaszkodó orthodoxiával. Már pedig az olyan politika, melyet épp olyankor kell megtagadniok a vallóinak, mikor döntő alkalmazásáról volna szó: lehet igen szép, de nem lehet helyes politika. Vannak ugyan, akik azt vélik, hogy bizonyos szent elvek érintetlen megőrzésére kell mindig valami ellenzéki testőrség. Én ezt a hitet nem osztom. Azt hiszem, hogy az olyan testőrség, melynek éppen akkor kell eldugnia kardját, mikor a szent elveket támadják, csak kompromittálja ezeket az elveket, — hogy talán nem is szentek, vagy ha azok, semmiesetre sem e világból valók az olyan elvek, melyek maguk jön-

nek zavarba, mikor alkalmaztatniok kellene. Jules Guesde, mint szocialista, mint szociáldemokrata is, nyugodtan vállalhatott most miniszterséget, de mint orthodox szociáldemokrata tulajdonképp nem. Az orthodoxia s a revizionizmus közt olyasmi a különbség, mint volt nálunk a Bach abszolutizmusának bukása s a Schmerling félangolos alkotmánykísérlete kezdetén a felirati s a határozati párt közt való. Mindkettő nemzeti és negyvennyolcas ellenzék volt s csak abban különböztek, hogy Deákék, a feliratiak, tudomásul vették, hogy Magyarországnak valóságos ura nem V. Ferdinánd, nem is Ferenc Károly, hanem Ferenc József, a határozatiak pedig, s igen helytálló elvi okokból, nem vették tudomásul. Az okok helytállóak voltak, de az emberek, kik helytállottak mellettük, megkockáztatták volna, hogy a tudomásul nem vett valóság a valóság hatalmával ellenük és hazájuk ellen fordul s ezért, mint jó hazafiak, a képviselőház ülése előtt maguk távoztatták el néhány képviselőjüket, nehogy többségbe jussanak. Sőt lehet, hogy a fényes tehetségű Teleky László, ki a pártnak vezére volt s az ülés előtt való éjszaka főbelötte magát, egyebek közt e lelki válság miatt is végzett magával. Mindenesetre örökre tanulságos szimbolumot írt vérével minden jövőendő elvi politika számára, azt tanítván, hogy nem lehet politika az olyan politika, melynek föbe kell lőnie magát, nehogy megvalósuljon... A fel-

irati s a határozati párt között valójában nemcsak magában a formaságban s a valóság értékelésében volt a különbség, — nem csakis abban, hogy Deákék a császárhoz akartak felírni, mert tudomásul vették, hogy van, míg a határozatiak csak házhatározattal akartak a trónbeszédre vagy leiratra reagálni, mert nem akarták tudomásul vétellel szentesíteni a koronázatlan uralkodó uralkodó voltát. Nem — abban, hogy a felirati párt reálisabb volt a reálitás iránt, mint a határozati, öntudatlanul is annak megérzése vezette, hogy bármily szöges ellentétben áll is Magyarország Ausztriával s a magyarság a dinasztiaival, nagyon sok a közös érdekük is, s a magyar politikának meg kell találnia a módot, hogy küzdjön is ellenük, de együtt is dolgozzék velük. Ez is egy fajtája volt a revizionizmusnak, s bármily keservesen, de igazolódott az utóbbi félszázadban. Mindenesetre inkább, mint . . . de erre a multa igazán vessünk fátyolt.

Itt megszakítom elmélkedésemet. Nem tudom, éppúgy meggyőztem-e önöket arról, hogy csakis a valóság adalékaival nemcsak számító, de sokban megalkuvó politika lehetséges, foganatos, s így egyedül követendő, mint ahogy engem most kivált ez a háboru újra meggyőzött erről. De annyit merek mondani, azzal zárva szavaimat, amivel kezdtem, hogy ilyen józan és megfontolt politika semmikép nem ellenkezik az ifjúságból következő

vagy az ifjuságra állítólag köteleő idealizmussal. Most tapasztalhatják, mennyi hēv, őnmegetagadás, őnzetlenség és lendület lehetséges az ilyen politikában, kell az ilyen politikához. Nem félek, hogy mikor erre beszélem rá őnöket, eltéríteném őnöket ifjúi rendeltetésüktől. Igazság csak egy van, úgy a fiatal hēv, mint az érett megfontolás számára, s fiatalnak, őregnek egyaránt végig elgondolt politikát kell ifjúi lendülettel elébbrevinnie.

A HÁBORU, MINT TERMÉSZETI TÖRVÉNY

1915. április 25.

Ha azt mondom, hogy a háboru elkerülhetetlen volt, azzal éppen és csakis annyit mondtam, hogy mi, sajnos, nem tudtuk elkerülni, — nem volt benne módunk még áldozatokkal sem, sőt ezek az áldozatok, mentül nagyobbak és lemondóbbak lettek volna, annál inkább olyan összeveszéseket okoztak volna másfelé, melyeknek fegyveres elrendezésére a mi országunkat választották volna színtérül. Egy év ide vagy oda lehetett volna a haladék s az is csak talán. A háboru tehát és talán elkerülhetetlen volt, de ez sem azt nem jelenti, hogy őrvendetes, sem azt, hogy ami vitákat eldöntsön, azoknak más, mint véres eldöntése lehetetlen volna.

Erre még rátérek, — itt csak annyit, hogy aki azt mondja, hogy a háborus döntést nekünk elkerül= nünk nem lehetett, mert ellenfeleink *ezt* szorították ránk s egyéb döntést elzártak előlünk: ezzel nem azt mondta, hogy *ez* a döntés a legjobb vagy egyedül jó vagy éppen a kívánatosabb.

Hasonlóképp: ha azt mondom, hogy e háboru során csudálatos erényekben mutatkoztak meg az emberek, csudálatos fejlettségben mutatkozott meg az emberiség, nevetségben maradtak az elfajulásról szóló sopánkodások és kiderültek a szolidaritás nagyszerűségei: ezzel nem azt mondtam, hogy mindehhez háboru kell, hogy háboru nélkül az emberek önzőek volnának, az emberiség elmaradna, a műveltség elposhadna. Inkább: ami erényeket a háboru megmutat, azokat a béke termette. S ha azt mondom, hogy a ránk szakadt háboruban ki kell tartanunk minden erényünkkel és erőnkkel, azzal sem azt mondtam, hogy ezt az erényt s ezt az erényt a háborunak köszönhetjük. Egyszóval: a háborus állapot minden következésének levonásában, a becsületes készségben és önfeláldozásban, mely= lyel, ha ránk szakad, elviseljük: semmiféle helyes= lése nem foglaltatik a háborunak, mint intéz= ménynek.

De különösen nem foglaltatik benne meg= hajlás az előtt a biztatás vagy vigasztalás előtt — nem tudom, minek szánják — hogy a háboru

természeti törvény. Mióta a háboru megindult, itt is, ott is találni cikkeket és tanulmányokat, melyek úgy kezdődnek, hogy : »ha kimegyünk az erdőbe« ... vagy : »ha kimegyünk a mezőre« ... vagy : ha két virágot ültetek egy cserépbe« ... és így tovább ... s a vége az, hogy erdőn, mezőn, cserépben és üvegházban, lombikban s föld alatt és föld felett az ember arról győződik meg, hogy a természetnek örök törvénye a háboru, tehát ...

Ez a tehát az, ami semmit sem bizonyít. Mindenekelőtt kimehetek nemcsak az erdőbe s a mezőre, hanem a szántóföldre, a kertbe s az istállóba is. Elmegetek a gyermekmenhelyre, ellátogathatok a kórházba, benézhetek az iskolába s kimehetek a hangárhoz. S mindenütt azt látom, hogy a természet mond valamit s az ember is tud rámondani valamit. Hogy a természet akar valamit, de az ember is akarhat valamit. Hogy amit a természet halálra rendelt, azt az ember megmentheti az életnek. Hogy akikkel a természet egymást eteti, azokat az ember békén állíthatja egymás mellé. Hogy mikor a természet egyik törvénye azt parancsolja, hogy a vas leessék a levegőből a földre, az ember ellene szegezi a természet más törvényeit, melyek a levegő rugalmasságáról szólnak, a rugalmas levegő feszítő és emelő erejéről s egyéb effélékről — s ezzel megcsinálja a repülőgépet. A természetnek igen sok törvénye s igen

sok lehetősége van — egyebek közt olyan is, hogy az ember e törvényeket és lehetőségeket a saját esze, a saját kényelme, a saját céljai szerint, a saját megmaradása javára, a saját elbukása ellen kombinálhassa és ellensúlyozhassa. A természet mindenhatóságából minden porcikájában van egy rész s e részek mindenhatóságát ellene lehet vetni az egésznek. Ez is természeti törvény. Lehet, hogy a háboru természeti törvény. De ebből nem következik, hogy háborunak kell lennie s az embereknek az ő vitáik elintézésére háborut kell választaniok.

Mit jelent az, hogy természeti törvény? Azt jelenti, hogy megkerülhetetlen. Hogy kihagyhatatlan és kijátszhatatlan. Hogy nem kellek hozzá én, hogy uralkodjék, sőt ellene vethetem magamat kézzel=lábbal, mégis uralkodik. Hogy, ha kidobom az ajtón, bejön az ablakon, hogy, mint a római mondta, kergethetem vasvillával, mégis vissza=szalad. A természeti törvénnyel úgy vagyok, mint a gyorsvonattal, ha benne ülök. Nem szorul arra, hogy belülről lökdössem — megy magától is. S ha belülről ellene vetem magam, azért nem áll meg. Ha a háboru természeti törvény, akkor nem szorul rá, hogy csináljam. Akkor csinálódik, ha el is kerültem. Akkor háboru van ott is, ahol azt hiszem, hogy béke van.

És így is van. A háboru csakugyan természeti törvény. A létért csakugyan küzdenek. Egye=

sek is, fajok is, nemzetek is. Mindezek állandóan háboruban állnak — az egész világ, az egész emberiség állandóan háboruskodik. Akkor is, mikor ezt nem ágyuval és puskával csinálja, — mikor nem ás sáncokat s nem huz eléjük drótsövényeket. Ha kimegyek a mezőre, vagy ha kimegyek az erdőbe, vagy lemerülök a tenger mélyébe vagy felmászom a hegy tetejére: ott sem ágyuval és puskával, sáncárokkal és drótsövénnel folyik a háboru. Úgy látszik: éppen mert természeti törvény, számtalan formája van. Úgy látszik: *minden* ő neki a formája. Szűkkeblű tolakodás egy formára akarni korlátozni. A természeti törvények százféle átírásban, áttételben, elvegyülésben és beépítettségben uralkodnak. Uralkodnak a fundamentumban s uralkodnak az emeleten, fel a torony zászlójáig, a villámhárító hegyéig. Uralkodnak egyszerűen s uralkodnak összetetten. Uralkodnak szem-melláthatóan s uralkodnak észrevehetetlen. Uralkodnak nyíltan s uralkodnak rejtetten. Uralkodnak durván és nyersen s uralkodnak megnemesedve, kifinomodva, megmagasztosodva.

A háboru, ami most — legyünk vele tisztában: főképp német s angolok közt — folyik, nem folyik mától fogva. Nem is mióta, kilenc hónap előtt, egymással hadba álltak. Folyik éppen ötven esztendeje, mióta Poroszország szervezetbe fogta s életre keltette a németységben szunnyadó

erőket. Folyik az egyetemeken, hol a németek tudást színek magukba, folyik a műhelyekben, hol felkészülnek a piacokra. Folyik a piacokon, honnan kiszorítják a rég ottülőket. Folyik a tengereken, miket hajóik átszelnek, folyik a hivatalokban, hol emberi ellátottságot adnak annak, ki a német munkában részes. Folyik a mezőn, hol a paraszt kétannyi élelmet hoz ki, mint más országok parasztja, folyik a takaréokban, hova kétannyit rak, folyik a vállalatokban, mikbe tizannyit fektetnek. Folyik a lemondásban, mellyel a német ember kétszer annyit dolgozik, folyik a követelésben, mellyel a német helyet kíván magának, mint Bülow kancellár mondta: a napon. Ez német-angol háboru volt, még mielőtt a német tudta s az angol észrevette. S e háboróban már rég győzött a német, mire az angol ráeszmélt, hogy győzni talál. Az a bestiális, az alávaló, az első percre annyira felháborító, hogy később az ember már ma is szégyelli, ami indulatra az ezen való elképedés elragadta: az az ocsmány az angolok e mostani háboruján, hogy a munkának, az elmének, a legnagyobb emberiparkodásnak és emberi erényeknek azt a háboruját, melyben a németek ugyan megszolgáltak minden talpalatot, amihez hozzájutottak: hogy ezt a győzelmet akarják az angolok visszacsinálni testi háboruval, vérrel, vassal, vagyis a háborunak legocsmányább, legdurvább, művelt emberhez legmél-

tatlanabb formájával. Mintha a teológia boxpárbajra hívná ki Darwint.

S nem igaz, hogy kellett ez a háboru. Nem igaz, hogy ilyen háború kellett. Nem igaz, hogy az angolok nem tudnak másat. Az angolok csak a német versenytárssal s hadakozó féllal szemben vesztették el szokott okos hidegvérüket, úgy, mint ahogy csak testvérek szokták, vagy, mondjuk, egy elkényeztetett s nagyvilági fölényessége alján asszonyosan hiu nagybátya egy heves, becsvágyó és geniálisan tapintatlan unokaöccsel szemben. Nem ahogy a németek az angolokkal versenyeztek, hanem ahogy Edward király az unokaöccsére féltékeny volt: az döntötte el, hogy a német=angol háboru-nak szublimált és emberhez méltó formájából vissza kelljen sülyednie a ragadozói fokra, — hogy a nagy osztozkodásnak, mely a végén végbe szokott menni egymásban emberükre akadt versenytársak közt: az angolok s a németek közt bunkóval s fejbeveréssel kelljen megtörténnie. Tud az angol másképp is. Az oroszról, az orosz fegyveres hatalomtól csak nem kell jobban félni, mint a némettől: mégis — okosan, bölcsen és felsőségesen — kitért a vele való fegyveres leszámolás elől, belenyugszik a megváltozhatatlanba s osztozik vele békességben és megfelelő nagy stílusban, kicsiségekkel nem bíbelődve s nagy ajándékokkal tartva fenn a nagy barátságot. Ezt megtehetette volna a némettel is, s

hogy ezt nem tette, amiért pedig a német szintén minden nagy áldozatot meghozott volna: ezért gyűlöli a német oly feneketlen s ezért száll a háborun való minden felháborodás és a véren való minden elszörnyedés és fájdalom a mi vidékünkéről is olyan gyűlölet formájában Anglia ellen, amit az angol, ki gyűlölni nem tud, megérteni sem tud. A gyűlölet nem is méltó az emberhez, de nem méltó hozzá a háboru sem — s az angol méltó minden gyűlöletre, amért az emberiséget ebbe a méltatlanságba lökte le és sülyesztette le. Válogatása lett volna, hogy a háboru természeti töévényének legnemesebb formáját keresse ki s tegye az ő páratlan tekintélyével és tagadhatatlanul óriás hatalmával általánosan kötelezővé, — s ő ehelyett vademberekkel vademberekhez való formát választott s szerzett ennek létjogosu'tságot.

Háboru mindig volt és mindig lesz, de épp ezért nem szorul arra, hogy csinálják. Nekünk kerülnünk kell, nekünk föléje kell emelkednünk, nekünk embereknek épp úgy ki kell irtanunk életünkől, mint a betegséget s az emberölést. Segítsen magán, ahogy tud, s ha természeti törvény: érvényesüljön hozzájárulásunk nélkül.

COGNOSCO STILUM

1915. május 29.

Tehát a görög király jobban van? Hála istennek — csak vissza ne essen. S az olasz király hogy van? Ő még nem beteg?

Ezt szabad kérdezni. Olyan helyzetekben, mikor nemzetek életéről-haláláról van szó, fontos azoknak az élete és egészsége, kiknek, koronás vagy koronázatlan személyeknek, e sorsba született vagy megszolgált beleszólásuk van. S mivel mióta e háboru kitört, sőt már mióta előzményei megindultak, csodálatos végzet nehezedik s pontosan a döntő percekben azokra a férfiakra, kik dönthetnek vagy dönteniök kell: nem tulzott a figyelem, ha az ember most, éppen most, megkérdi: nincs mellhártyagyuladása Viktor Emánuelnek? S Giolittit nem kerülgeti tüdőguta, mint Wittét? Vagy nem most esik öregkórba, mint Hohenzollern Károly?

Ezek, mondom, nem megokolatlan kérdések. Ha az ember a Tanin minapi leleplezése után meggondolja, mily kis hija volt, hogy Mohamed szultán ma nem néhai, hogy Talaat bégnek s Enver pasának turbánlepedője ma már nem egész testi ruha, a mohamedán embernek másvilági uniformisa, — s ha az ember számba veszi, hogy bizonyára nem lord Kitchener tehet róla s nem Venizelosz ur, hogy nem így történt: akkor csodálja

az öreg Giolittit, hogy a háboru ellen ki merte nyitni száját és bámulja Viktor Emánuel királyt, hogy még nem irt proklamációt népeihez. Liszabonban megfizetett ágyuk dörögnek s rálőnek a miniszterelnökökre, s Rómában megfizetett torkok ordítanak. Két világrészben ujságok cserélnek gazdát, nagykövetek cserélnek állást, leégnek malmok s megfulladnak meggyőződésesek. Romlik a közegészség s romlik a közbiztonság, fel, egészen a trónokig. A harctéren folyik a háboru s a harctér mögött folyik a politika. Az entente csinál világ-történelmet.

Ki hiszi el, hogy Hartwig előre nem tudott a Ferenc Ferdinánd meggyilkoltatásáról? Ki teszi fel, hogy Izvolszkinak nem volt része a Jaurès láb alól való eltételében? Ki oly naiv, hogy azt gondolja, hogy Witte Szergej természetes halállal halt meg?

Rablószövetkezet állt itt össze rablóvállalatra. Rablócélokkal és rablóeszközökkel. Az alapokok s az alapmozgatók lehetnek tudományosan kikutatható személytelenül gazdaságiak s világpolitikaiak. De az emberek is lehetnek csirkefogók. Örök és változhatatlan törvények voltak, amelyek kardot nyomtak az Obrenovics Milos kezébe és gyilkot a Karagyorgyevics Péter kezébe. Azért mégis: Obrenovics Milos szabadsághős, Karagyorgyevics

Péter pedig orgyilkos. Ennyi különbséget meghagynak a történelem örök törvényei s a választ is meghagyják az embereknek, hogy ez örök törvényeket lovagi karddal vagy kapcabetyári bicskával hajtsák-e végre. S a Grey, az Izvolszki s a Delcassé világpolitikája apachei stílusában szolgálja a világalakulást. A Borgiák stílusában. A tatár khánok stílusában. Az orosz hivatalok stílusában, a londoni Whitechapel stílusában, a párisi fortifikációk stílusában. A történelmi materialista szemével nézem George Washington, s azt mondom szent ember volt. S a történelmi materialista szemével nézem mister Bryant, s azt mondom — de nem mondok semmit, mert a cenzura ugyanis kihagyná.

A helyzet az, hogy az entente belátta, hogy nem bír velünk, s gyerekek voltunk, ha azt hittük, hogy erre abbahagyja a játékot. Ő, sokkal többet tett fel a kockájára. És sokkal többet fektetett bele. Ott tart, hogy ebben a tourban már csak nyernie szabad. Mit mondott az egyszeri alsós, akit rajtakaptak, hogy csal? *Anders war die Partie nicht zu gewinnen.* Az entente nem tud másképp győzni, mint ha az egész emberiséget belekeveri a viaskodásba. Csak úgy nem ég le ő maga külön, ha felgyújtja a világot mind a négy sarkánál. Ezért nem várok jót vagy józanságot a most következő szakaszoktól. Kalandorvállalkozást indítottak meg

kalandorok. Mentül rosszabbul fordul kalandjuk, annál elszántabbak és fék nélkül valóbbak. Nem nyugszanak, míg a földtekét föl nem borították. S nem nyugszanak bele, ahol egyszer nem sikerült. Belefognak újra, nekikerülnek uira, s amíg van foguk, amivel marni tudnak, s van körmük, amivel tépni tudnak, s van nyelvük, amivel hazudni tudnak, s van pénzük, amivel lefizetni tudnak, addig mindennap mindenütt minden újra kezdődik. Nem én kérdelem, Bukarestben kérdezték: mit kapott Take Jonescu? Nem én kérdelem, Milanóban kérdezték: Mit kapott Gabriele D'Annunzio? S nem én kérdelem, mert nem kérdés, hogy hogy dolgozzák meg Hollandiát és Amerikát, Görögországot és Portugáliát s a folyamok partőreitől fogva a kancelláriák ajtónállóáig a hadba nem kevert országok embereit, deákjait, kiadóit, szószátyárait, félbolond felkentjeit és egészen okos minden hájjal megkentjeit az entente ügynökei, az entente kémei, az entente nagykövetei, kiskövetei, fő- és alkonzulai, irnokokai, dragománjai, nagyvilági írói és félvilági asszonyai. A játék nem megy babra. Ezt nem lehet abbahagyni, itt megállás nincs.

Ezt tudva kell nézni mindent, ami történik. Erre számba véve kell kiszámítani, amit várni lehet. Erre gondolva kell tisztában lenni azzal, mi a helyzetünk s honnan mi fog hozzájárulni. Itt a május:

az az időhatár, amit az angolok kitűztek, hogy ekkor fog a háboru igazán megkezdődni. Az och-rana erkölcsseivel szövetkezett, a tatár khánok politikájával frigyre lépett angolok. A görög király beteg s Portugallia még betegebb s Olaszország lázban vonaglik.

Cognosco stilum: ez az entente kezejárása. Így csinál világpolitikát Grey, Delcassé és Izvolszki. Így csinálnak világpolitikát a rablók, a kalandorok s az orgyilkosok.

JEGYZETEK

1915. július 18.

Hős. I want a hero — tizenegyedik hónapja keresek valakit, ellenséget, kit szivembe zárjak. Az emberben benne van ez a vágy — talán egészséges ellensúlyául a sok fájó haragnak s égő gyűlöletnek, mit a világverekedés lelke legaljáról fölvet — talán már előre verődő hidul a békességbe, mikor majd megint szabadon szerethetjük egymást. Eleinte Joffre volt, kit erre mintegy előjegyeztem. Amennyire távolálló tudhatja s hozzá nem értő megértheti: igen imponált nekem, ahogy a németek hatalmas belgiumi száguldása után ő nem vesztette el, s egyedül ő nem, Franciaországban a fejét, s a nem ilyesmire nevelt s nem ilyesmire hajló s nem ilyesmire született francia népsereget

egy lökésre bele tudta lökni s egy rántásra benne tudta tartani a szívós türelem taktikájába. S ennél még jobban imponált, hogy ezt némán cselekedte, nem kérkedett, nem fenyegetődzött, nem szavalt, nem diadalmaskodott. De azóta beszélt, azóta fenyegetődzött olyasmivel, amit beváltani nem tudott, azóta kérkedett olyasmivel, amit állani nem tudott — egyszóval: nem tökéletes hős. Igaz: sosem ígérte, hogy az lesz, de az ember nem a felebarátja ígéreteiben való megcsalatkozását nem tudja megbocsátani, hanem az abban valót, amit ő maga ígért magának felebarátja felől . . . Bernard Shawban sok az arravaló tehetség, hogy megbecsüljék, talán meg is szeressék. Szébb a szépnél: tisztességes és férfias, ahogy szokott különvéleményével ma is első sorban áll ott és olyankor, ahol s amikor különvéleménnyel igazán nem bátor-ságos elül állani. De egyrészt Angliában még mindig bátor-ságosabb, mint egyebütt — az angol szabadság még a háboruban is komoly kiváltsága az angol polgárnak, — dühösek ugyan rá, ha igazat szól, de fejét nem törik be — hiszen az, hogy *lehet* Angliában véleményüket elmondani, legyen bár az kellemetlen a hatalmasoknak, egy-uttal azt is jelenti, hogy nem életveszedelem elmondani. Aztán meg: Shawnak, mondom, mestersége és írói képe az, hogy külön véleménye legyen — annyira szabad társadalomban, mint az

angol, a kérlelhetetlen moralista s a lármás szatirikus mindig gyanus egy kicsit — ahol annyira szabad az embereknek, szabad a felséges népnek, szabad a még felségesebb uraknak s hatalmasoknak pofájukba vágni az igazságot, ott az, aki ezt szinte sportból, szinte mesterségből s kenyérkeresetből cselekszi, a nézőnek akarata ellen abba a gyanuba kerül szemében, hogy tulajdonképp épp oly hizelgője a népnek, az uraknak s a közvéleménynek, mint az egyenes hizelgők, csak éppen e közvetett formájából él a hizelgésnek, mint a régi királyok udvari bolondjai, kik megmondták ugyan a királynak, hogy: számár vagy vagy lóköttő vagy, ó felség, s a felség röhögött is ezen a gorombaságon, de a gorombaság s a röhögés együttvéve mégis csak úgy jött ki, mint mikor az udvaronc azt mondja: felség, te vagy a világ legdicsőbb és legnemesebb embere, s a felség azt mondja: köszönöm . . . Szeretném én azt az angol embert látni, aki komolyan felteszi Bernard Shawról, hogy nem az angol embert tartja a világ legelső emberének! . . . Bothára is gondoltam egy darabig, a burok főemberére, kiről most akarják az angolok Dél-Afrikát elnevezni Bothalandnak s ki most tizenöt év múltán koronázza be fényes okossággal, mit tizenöt év előtt megkezdett: a bur nemzetnek az angol világbirodalom ölén való bátorságos, boldog, s teljes szabadságu és egyéniségü elhelyezését.

De ha valaki ezért szeretnivaló s kivált annyira szeretnivaló, hogy még az ellenség is, kinek kárára van az ő érdeme, szeretni tudja érte: az a Botha s az afrikanderek esetében talán nem is maga Botha, hanem inkább a régi angol politikai bölcsesség, mely sok nagy nemzedéken át oly nagygyá fejlődött, hogy még a mostani epigon ivadék sem tudja lecsökkenteni. Nem akarok most, a vérközösség s az egymásra találás mézes heteiben még visszamenően sem fájót mondani osztrák testvéreinknek, de annyit talán meg lehet mondani, hogy jóval nehezebb volt Deák Ferencnek az osztrákkal szemben lennie Deák Ferencnek, mint Botha generálisnak az angolokkal szemben lennie Bothának. Amily fájdalmas tapasztalás volt számunkra, meglátnunk a háboru elején, hogy Dél-Afrika komolyan nem fog fegyvert az angol elnyomó ellen, annyira jóleső jelenség volt ez a saját érdeken túl is gondolkozó politikus számára — fényes bizonyosság amellet, hogy úgynevezett nemzetiségi politika csak egy lehetséges a mai világban: a méltányos és igazságos, s hogy ennek áldozata és gyengédsége megtérül a hatalmasnak, ki nem sajnálja a gyengétől. Botha generális bizonyára nagystílű ember, mint ahogy nagy a stílus az angol birodalmi politikában — de szeretni mégis csakis a szabadságot, a bölcseséget s az igazságot lehet s nem Bothát s nem az angol államférfiakat...

S bizonyára nem a francia államférfiakat sem. Sem a parancsolókat, sem az ellenkezőket. Legkivált nem az öreg Clémenceaut, a világ legrosszabb emberét, ki még a jót is rosszaságból cselekszi. Ellenben, s nem magától fogva, kezdem megszeretni Hervét. Mire a háborúnak vége lesz, talán ő lesz az, kiről az ellenség is elmondhatja: egy percre sem volt a mi emberünk, egy pillanatra sem a mi igazunkat védte, egy rezzenetre sem ingott meg fajtája iránt való elfogultságában s önfeláldozásában, de oly önfeláldozó volt s elfogultságában oly becsületes, bátor és őszinte, hogy lehetetlen ezért nem tisztelni, nem szeretni, lehetetlen azt nem kívánni, hogy bár volna minden tisztos ügy számára oly tisztos bajvivó végig az emberiség jövő történetén, mint volt az entente silány ügye számára ez az igaz ember. Legjobban azért tiszteltem Hervét, mert hiányzik belőle a hiuság s mert mert ma mást mondani, mint amit tegnap mondott, — tudja a világtörténelem korrekturája után bőrért éppúgy vásárra vinni a megkorrigálódott igazságért, mint vitte volt a korrigálatlanért, tudja korholni azt, amit szeret, tudja szeretni azt, amit korhol és semmi egyebet nem akar országának szerencsétlensége közepett, mint valami formában hasznosnak lenni országa számára és minden lehetséges formában hasznosnak lenni. A kívülálló könnyen megláthatja, hogy ma épp oly tulzó az ő soviniz-

musában, mint tegnap volt az ő antimilitarizmusában, de épp oly becsületes és elszánt ebben, mint amily becsületes és elszánt volt abban, — hogy a köznek s testvéreinek forró szeretete hajtja minden tulzásba, téríti viszont meglepő józanságra s szerez neki olyan erkölcsi tekintélyt, mely még a francia hadirabság közepett is szabadságot és lehetőséget biztosít neki, hogy a cenzura cenzora lehessen, a despoták ellenőre s a mindenhatók körmére nézője. S szeretem benne, hogy bár szónoki természet, most nem szaval — viszont a keserű guny s az elmés szatira játékait sem űzi ily keserűen komoly időkben. Mégegyszer mondom: még ha francia volnék, sem osztanám minden nézeteit s nem értenék egyet mai politikájával, de közel állok hozzá, hogy igen megszeressem még tévedéseieért is, s ha majd egyszer csak vége lesz ennek a keserves háborúnak, a sok silányság között, mit az ő részükön felvetett, úgy ne nézzek vissza alakjára, mint aki tiszta s meleg ragyogásban válik ki sötétjükből.

Hogy éppen világtörténelemről van szó: ha volna pénzem, nem sajnálnám, hogy éppen most, legjava világtörténelem közepett, díjat irjak ki egy, mondjuk, két kötetes, negyven ives népszerűen s világosan megírt világtörténelemre. Napok óta turkálók ilyesmi után könyvesboltokban, de nem

találok, ami csak messziről is hasonlítana ahhoz, aminek e könyvnek lennie kellene. Nem éppen olyan gazdasági világnézetű történeti felfogást gondolok, amire még majd csak rá kell nevelődniök az embereknek, — Mehring próbált ilyesmit német történelemben, de bizonyos, hogy elébb így kell kidolgozva lennie a világtörténelem minden területének s jelenségének, hogy az egészet aztán egy kis kézikönyv ilyen felfogás szerint foglalhassa össze. Tehát nem forradalmat kívánok az új kézikönyvtől, de legalább annyit, hogy tudomása legyen s tudomást adjon arról, mit írója, mit minden mai műveltebb történész valóban tud az egész világnak történetéből. Ahány kis világtörténetet olvas az ember, még mindig olyan képet festenek az emberiség történetéről, mintha csak rómaiak, görögök és, az író nemzetisége szerint, németek, angolok s franciák lettek volna a világon, s az utóbbi három-ezer év alatt és Európában aránytalanul, sőt elsősorban több történt volna, mint annakelőtte vagy huszezer esztendőn át s a földtekének minden többi pontján. Az ember már kikászolódot az egocentrikusságból, már a csillagászat is letett arról, hogy a földet vegye a világ közepének, de a történeti felfogás még mindig a mi saját kis történeteinkben látja a világtörténelmet. Ez nem volt csoda száz évvel ezelőtt, mikor a görög előtti időkről alig tudtunk valamit s az Európán kívüli

népekre már azért sem fordult figyelmünk, mert kevés közülük volt itteni életünkhöz. Ám azóta annyi régi kulturáról oly sokat tudtunk meg, köveknek s koponyáknak úgy megjött a szavuk s oly sokat mondanak el, — ami ma van, úgy rávall arra, ami régen és messze volt s ami nélkül ő sem lett volna, — tengeren túli népek úgy bele kezdenek szólni tengeren inneni sorsunkba, s antropológia, archeológia, kulturtörténelem és nyelvészet annyira világtörténelemmé olvad össze, hogy lehetetlen elzárkózni az elől, hogy ez a világtörténelem, — hogy a világtörténelem nem lehet egyéb, mint az emberi nem e földtekén végbement történetének foglalatja s ha csak fogyatékos és tapogatódzó ismeretünk is van egyelőre róla, de annyi van, hogy eszerint kerülhessünk neki, ennek megcsinálásával próbálkozzunk meg s ne írjunk történelmet azon a nevetségesen tudománytalan módon, hogy nem vesszük tudomásul, amit tudunk. Ha egy derék német gimnáziumi vagy für höhere Töchter tanító számára az egész világegyetem a Hohenstaufenek körül forog, azt nem lehet tőle rossz néven venni. De a mi számunkra is e körül forog, s ezzel nevetségeseknek kell lennünk már a magunk szemében is. Nevetségesek vagyunk, mikor egyik eszünkkel tudjuk, mily roppant kulturák voltak már az előttünk ismert kulturák előtt is a világon, — hogy a hozzánk idegen mai maradványok minő

óriás kulturáknak csökevény fogyatékai, — sőt tudjuk azt is már, hogy a kínai s az indus műveltség csak más, de nem alábbvaló, mint a mienk, — s tudjuk, hogy nincs egy szavunk, egy szokásunk, egy hitünk, egy felfogásunk, melynek százfelé százféle őse ne volna százféle időkből: de a másik eszünk még mindig nem tud egyebet a világ történetéből, mint Pompejusz és Cézárt s a harmincéves háborút és Napoleont. Amennyire ismerem és utána járhattam: az angol, a francia s az olasz kis világtörténelmek sem különbek ebben a németnél, legfeljebb, hogy náluk a világ nem éppen a Hohenstaufenek körül forog, hanem a Bourbonok vagy a Plantagenetek körül.

Nem is érdekes így a világ története, sőt még ismereteink sincsenek benne feldolgozva. Ajánlám egy művelt és sokat olvasott írónak, ki hajlik történelem, gazdaság, archeológia, antropológia és filológia felé, hogy a háboru kényszerű szünete alatt, mikor egyebet úgy sem tudhat csinálni, próbáljon fölébe emelkedni az emberi nem mai örületének azzal, hogy megkísérli vázolni egész bolondságának eredetét és történetét.

EGY ÉV HALÁL

1915. július 25.

Mire e sorok után egy hét elmúlt, tul leszünk az éven, mióta a halál benne él életünkben. Az életben semmi sincs, ami a halálra emlékeztessen, legkivált saját életünkben. Freud írja egy hozzája méltóan mély minapi tanulmányában, hogy a háboruhoz való beállitottságunkat kettő határozza meg: a lelkünk mélyén lappangó gyilkos hajlandóság minden felebarátunkkal szemben s a saját magunk halálának teljes elképzelhetetlen volta. Az teszi lehetségessé, hogy gyilkoljunk, s ez, hogy hősök legyünk, mert ha *igazán* el tudnánk hinni, hogy magunk is meghalhatunk, nem tudnánk nekimeni a halálnak . . . Ezt mondja Freud s én azt hiszem, igaza van s hogy ez a sajátság nyilván *kifejlődött* az emberben s minden élőben, mint a fog, mint a köröm, mint a gyomor, mint ami nélkül nem lehet élni . . . Bizonyos, hogy az életben úgy járunk=kelünk, mint a nagy óceáni hajókon, — ha százszor magyarázzuk is magunknak, hogy talpunk alatt egy pár karnyújtásnyira halál leselkedhetik ránk, nem tudjuk elhinni, hogy ez lehetséges, s szinte nagyobb biztosság érzésével járkálunk nyugodt padlóikon, mint például az utcán, hol a sarkokon mégis át kell szaladni a villamos elől. A Titanicnak s a Lusitániának megmenekült utasai mind azt

vallják, hogy rettenetes idegmunka volt számukra a hajó fájáról, mely még süllyedésében is biztonság, támasznak, megkapaszkodhatásnak érzését tartotta bennük, beugraniak a vízbe, halálvicsorgató és tajtékzó örvényébe. Így járkálunk, mondom, az életben, s így járkálunk, mondom, a békében. A két balkáni háboru már ugyan szelét mutatta annak, hogy lehet a világon vihar, — akik az utóbbi három évben Hollandiában s Belgiumban jártak, mint valami időbeli szeizmográfon, úgy látták eljönni az emberek szorongásán s az országok fegyverkezésén a jövő földrengés lehetőségét, — világirodalma van, s már számos évek óta, ennek a most folyó világháborunak, s mindezeken fölül voltunk sokan, kik már hetekkel, mindenesetre napokkal elébb egészen világosan láttuk, hogy most értünk el hozzá s most ért el bennünket. Mindazonáltal még most is, egy esztendei szakadatlan dühöngése után sem tudjuk egészen elhinni, hogy 'tt van, egyre azt érezzük, amivel pedig csak fenyegetjük és ijesztjük egymást, hogy tulajdonképp még meg se kezdődött s az egész eddigi esztendő csak bevezetés volt. Mi hátul állók mintha egyre a világháborut várnók, akik pedig benne vannak, akik vérzenek benne, akik megsebesültek benne, akik kezüket, lábukat hagyták benne, azok sem a világháborut látják, azok is csak a saját bajukat látják s az, hogy valósággal mégis csak háboru, sőt

világháboru van, csak annyiban változtat érzésükön, hogy valahogy a mának mámorában történik, az átmenetnek, az egyszer csak vége lesz=nek érzésében s nem hagyja felkelni bennük azt a nyomasztóságot, hogy aki ma ezerkilencszáztizenötben s huszéves korában félkaru vagy féllábu, az az lesz ezerkilencszázharmincötben is, ötvenéves korában is s e harminc évnek minden pillanatában . . . Egy éve, hogy a halál itt lakik nálunk, de úgy vagyunk vele, mint a bekvártélyozással: nem tudjuk elhinni, hogy véglegességet jelent.

Bizonyára: a politika s a történelem is emberek dolga s emberi dolog. Emberekről van szó a háboru körül: hogy milyen legyen sorsuk, mekkora legyen gazdagságuk, minőkül alakuljanak boldogulásuk utjai s lehetőségei. Ez a világháboru az angol emberek, a francia emberek, a német emberek, az osztrák emberek, a magyar emberek, nem utolsósorban a török s a balkáni emberek számára maguknak s késői ivadékaiknak az élete alakítója. De ezenfelül az emberiségnek is, s az egyes embernek nemcsak mint egy bizonyos népcsalád tagjának, hanem mint emberi állatnak is, ki e földtekén kisarjadzott a többi teremtetett állatok között, a fák között, a páfrányok között, a tengeri csigák között, az ég madarai, a föld vadjai között. Az emberi nemből egy nemzedék esett ki ebben az eszten=dőben. Ezt meg fogja érezni egész fajtája, talán

hosszu századokon át, mint ahogy még a múlt században is éreztük a harmincéves háboru kaszá-
lását, mint ahogy a francia most is abba veszi el
háboruját, hogy Napoleon alatt elveszítette embereit,
mint ahogy egy csomó betegség, mint ahogy egy
csomó készség, tudás és nyavalya azóta része az
emberi állatnak, mióta a germán Európának renegát
félvadjai fölkerekedtek, hogy keresztes háboruban
tanítsák meg a keletet arra az istenre, akire a kelet
tanította meg őket. Kevesebb lesz az ember —
ugyanakkor, mikor még több ember kell, mint
amennyi volt, — mikor e háborunak emberfeletti
munkairama s erő kifejtése lesz, a legmagasabb erő-
kifejtés rend gyanánt való megmaradásának tör-
vénye szerint, az emberi nem számára rendes rend . . .

Mert ezzel legyünk tisztában : minden haladás,
minden ügyesség, minden véletlen nagyszerűség,
melyhez az emberiség vagy akár csak egy ember
is valahogy, akár kinjában is, eljutott : azontul
kötelességgé válik az emberiség számára. A tudás
kötelez. Ami lehet, az muszáj is. Nem lehet elmon-
dani, hogy ez az egy végzetes esztendő a végzet-
től nemünkből kicsalt csodáival mily végzetes köte-
lességeket szorít ezentúlra ránk. Ugy vagyunk
vele, mint ha hirtelen az egész emberiség számára
kötelességé válnék, hogy ezentul minden teremtet
ember, akárha soha más szekérre nem tette lábát,
mint omnibuszra, úgy bukfencezzék a levegőben,

mint Garros és Pégaud. Gondoljunk meg, hogy ez az egy év már első hónapjaiban kicsinyességben s jelentéktelenségben marasztalt mindent, mit addig a percig óriásnak s netovábbnak tekintettünk. Mi a katalaunumi sokaság e háborunak csak egy frontjához képest is, mik a napoleoni hadseregek, mikor csak maga Magyarország többet állít ki egy lipcsei csatánál? Mi a porosz-francia háboru, mi Sedan ahhoz képest, hogy magánál Tannenbergnél vagy a Mazuri-tavaknál csak fogságba nem kevesebb ember került, mint amennyi Sedánnál körül volt kerítve? Termopilé az ő háromezrész emberével kezd nagyra és sokká nőni, mert három millió kezd ugyanily kevés lenni. Egy kis országtól négy-öt millió katonát lehet követelni, közben megkivánni, hogy ugyanazon idő alatt s mialatt fegyverfoghatói tűzben állanak, az ország dolgozni tudjon magáért csakúgy, mintha nem is volna háboru, s dolgozni tudjon a háboru számára, mintha egyéb sem volna, mint háboru, — hogy keresni tudjon a háboru óránként egy millióba kerülő pazarlása számára, s amellet ellássa magát úgy, mintha ömlenék hozzá az a pénz, ami elmegy tőle. A számokról való fogalmaink változtak meg ez év alatt, emberben a millió, pénzben a milliárd nem több ma, mint egy év előtt a tizezer vagy a millió. S a stilusnak e nagyvonalúságához hozzá kell majd stilusodnia az életnek, a munkának, az erő-

kifejtésnek, a keresetnek. Hogy hogyan? Úgy, ahogy ebben a háborúban. Hogy honnan? Ahonnan e háborúban. Ki végezze? Aki e háborúban végezte. Ki adja? Aki ebben a háborúban adta. Az ember. Az emberek. Emberek.

Az ember tud levegőben járni, ma három-ezer méter magasan, holnap ötezer méter magasan. Az ember tud tenger mélységében petroléumot lélekzeni s így utazni Cuxhaventől Konstantinápolyig. Az alföldi ember tud megmászni három kilométeres hegyeket, a husevő ember tud káposztatorzsán élni, a házlakó ember tud barlanglakó lenni, az ember tud nyolc napig nem enni, kilenc napig nem aludni, az ember tud negyvenkettes mozsarak bőgésében ember lenni, a bádigos tud srapnelt gyártani, pénztelen országok számlálatlan tudják a milliárdokat kiteremteni s még hitelük sem romlik bele jobban, mint békeidőben. Az ember mindent tud s az ember mindenre köteles lesz — rémítő és keserves megpróbáltatásának halálos kinjában s a halálfélelem leleményében vakmerően nagy lehetőségek szorultak ki belőle, mint, mondom, az olyanból, ki kinjában s leestétől való félelmében megmászta a lomnici csucsot, s ezentúl az lesz a kötelessége, hogy mindennap úgy felmásszon oda, mint ahogy ezelőtt kiment a hetivásárra . . . Valami olyan rengeteg élernek kell következnie e rengeteg háboru után, amihez képest vidéki falusiasságban

marad az egész eddigi történelem, az egész eddigi élet. S ezt megfogyatkozott emberi nemnek kell megcselekednie, mely jó néhány öltőjében érezni fogja e megfogyatkozás következéseit.

Csak egyre nem lesz köteles háboru után az ember: hogy ma előre lássa, mi lesz holnap. Sőt szabad sem lesz vele, sőt nevetséges lesz vele, ha jóslgatni próbál, annyira nevetséges volt minden=nel, amit e háborura, e háboruból, e háboru köz=ben jóslt. A háboru elején még azt hittük, hogy egyben=másban Conan Doyle s meglepő sokban Frobenius előre látta s jól meglátta, ami most így el is következett. Hol vagyunk azóta ezektől a jóslatoktól! Még amit meg is mondtak, az sem úgy következett el — s mily kevés s mily *más* az, amit előre megmondtak! Hitünk s reményünk lehet arról, hogy' fog ez a háboru tovább folyni, hogy' fog végződni s mi következik utána — de tudnunk már e mostani órában a következő órát sem lehet úgy, hogy képünkbe ne nevéssen s mi magunk is ki ne nevéssük magunkat s ne az legyen köztünk a legokosabb ember, ki őszintén kineveti magát, kineveti felebarátját s ugyanakkor, mikor az emberi nem történetében páratlan csodavégzések sorozatában látja tündökölni fajtáját: egyszer s mindenkorra leszokik arról, hogy akár magától, akár mástól csodát várjon. Azzal a csodával, hogy egy évig benne tudtunk élni ebbe a háboru=

ban s meg vagyunk s meg akarunk maradni: megváltottuk minden csodának adóját, mit magunkra mérhetünk. Egy éve, hogy a halál itt lakik közöttünk — s mi az életre gondolunk, az életnek dolgozunk s az életnek élünk. Hiszünk az életben s e hitünket öngyilkossággal sem tudjuk magunkban megrendíteni.

TARTALOM

	Oldal
Katonaság	5
Risztovác	12
Hartwig	19
Amerika	27
Háboru	33
A mi háborunk	41
Búcsú	47
A hazáról	57
A német	62
Suvalkitól Szigetig	71
Ilyenkor	75
Regele Carol	82
Militarizmus	90
A magyar	96
Aztánra — és mostanra	104
Jegyzetek	113
Revízió és revizionizmus	122
A háboru mint természeti törvény	146
Cognosco Stilum	154
Jegyzetek	158
Egy év halál	167

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

OSZK

Central Library of the University of Toronto

OSZK

Central Library of Congress

